

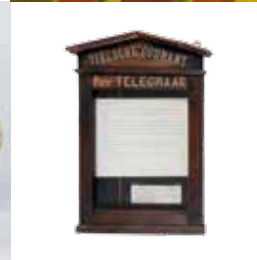
1940
OORLOG
1945
33 momenten

Afkortingen auteurs

AN Aad Nekeman
 BL Bert Leenders
 ES Emile Smit
 MdB Martin de Bruijn
 PS Peter Schipper
 PvdS Pierre van der Schaaf
 WW Wim Veerman

Oorlogsbuit

Oorlogsbuit, waaronder worden verstaan roerende goederen, welke deel hebben uitgemaakt van de voorraden of van de uitrusting van vijandelijke strijdkrachten, transportmiddelen daaronder begrepen, dient ingevolge de Verordening op den Oorlogsbuit onverwijld te worden aangegeven.

Ben ieder, die weet of gegronde reden heeft om te vermoeden, waar zich oorlogsbuit bevindt, moet daarvan melding brengen aan de politie.

Algemeen worden geliefte vooroorlogsbuit, dan men onder zijn bezitting heeft, voor ingevorderde belasting aan de Staat te overhandigen, behoeft niet worden aangegeven.

1940 OORLOG 1945

33 momenten

Ten geleide

We herdenken in mei 2015 dat de Tweede Wereldoorlog vijfenzeventig jaar geleden begon en zeventig jaar geleden eindigde. Dit themanummer is geheel hieraan gewijd. Er worden aspecten en gebeurtenissen uit deze ingrijpende periode verteld aan de hand van voorwerpen en documenten die hierin een rol speelden. Deze voorwerpen en documenten vormen tevens de kern van een speciale tentoonstelling in de centrale hal en expositieruimte van het Regionaal Archief Rivierenland aan het J.S. de Jongplein 3 (Teisterbantlaan) in Tiel. Deze Nieuwe Kroniek is daardoor naast een themanummer van het ledenblad van de Oudheidkamer tevens een catalogus en gids bij de tentoonstelling. Deze kunt u bezichtigen vanaf 5 mei tot en met 17 juli 2015. U bent welkom op dinsdag tot en met vrijdag van 9.00 tot 16.30 uur.

De redactie

VERANTWOORDING BEELDMATERIAAL

Erik van Ammers (Flipje en Streekmuseum Tiel): pagina 11, 13, 14, 16, 18, 24, 32, 34, 38, 43 boven, 45, 47, 49, 52, 55 boven, 56 boven, 57, 58, 62, 65 boven, 66, 68, 71, 72, 74, 75

Foto Jan Bouwhuis: pagina 44, 60, 65 onder, 73 links, 76

Focus: pagina 7

Kevin van Tuil (Regionaal Archief Rivierenland): pagina 37

Foto voorzijde: Regionaal Archief Rivierenland: Atlas van kleine aanwinsten (toegangsnummer 0663), nr. 657. Fotograaf: Campagne of Swanenberg, Tiel

Regionaal Archief Rivierenland

Flipje en Streekmuseum Tiel

Particulieren

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle auteursrechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden kunnen zich tot de uitgever wenden.

‘1940 OORLOG 1945 in 33 momenten’

Welkom op deze expositie in het RAR, die tot stand kwam door een samenwerking van het Flipje en Streekmuseum, het RAR en de Oudheidkamer Tiel en Omstreken.

Door gebruik te maken van elkaars expertise ontstond een unieke expositie met herkenbare en veelal emotioneel geladen voorwerpen uit de Tweede Wereldoorlog.

33 momenten in tijd... 33 momenten om te ervaren... 33 momenten als herinnering aan wat ooit was maar nu soms toch weer zo dichtbij lijkt te zijn.

Momenten van blijdschap, momenten van eenzaamheid, heldhaftigheid en verdriet.

Verteld en vertaald door zwijgende voorwerpen en audiovisuele presentaties. Ondersteund door bijzondere archiefstukken die deze voorwerpen tastbaar maken en plaatsen in de tijd.

Ouderen herkennen de voorwerpen, jongeren nemen waar en lezen de teksten. Hoe bijzonder zou het zijn als zij, die de oorlog daadwerkelijk hebben meegemaakt, aan hun kleinkinderen en scholieren vertellen over die oorlogsjaren. Over onderdrukking en een nieuw herwonnen vrijheid.

Samen deze expositie bezoeken, samen... soms in uitbundigheid en blijdschap, soms in stilte en met respect.

Juist nu is het moment om deze expositie te omarmen... niet alleen om zeventig jaar vrijheid te herdenken en te vieren maar ook door die herinneringen te projecteren op het heden.

Dat heden en verleden lijken soms ver uiteen te liggen maar ‘het toen’ is ook nu in nieuwe facetten weer voelbaar.

Mijn dank gaat uit naar mijn medeleden van de voorbereidingscommissie (Peter Schipper, Martin de Bruijn, Thonny Zondag, Jan Bouwhuis) en de (eind)redactie van deze Nieuwe Kroniek, die bereid waren met een niet aflatende energie dit themanummer en deze expositie ‘1940 OORLOG 1945 in 33 momenten’ te realiseren.

Wolter J. Aalders
Oudheidkamer Tiel en Omstreken

Gemobiliseerde militairen op het station van Tiel
Collectie Smit / Kers

Tiel aan de vooravond van de oorlog

Tiel was tegen het einde van de jaren dertig van de vorige eeuw een kleine industriestad met bijna dertien duizend inwoners. Het grondgebied van de gemeente was een flink stuk kleiner dan nu. Drumpt, Wadenrij en Kapel-Avezaath waren nog niet bij Tiel gevoegd. De beroepsbevolking bestond voor een klein deel uit elite van vooral bestuurders, juristen en medici. Verder een flink aantal winkeliers, kooplieden en ambachtslieden. Het grootste deel echter waren laaggeschoolde fabrieksarbeiders. Veel kleine bedrijven waren tussen de woonhuizen gevestigd. Naar verhouding waren er veel klompenmakers actief. Grotere bedrijven bevonden zich in de Papesteeg (Verdugt en de Cellulose Lakfabriek). In Tiel-Oost,

het vroegere Zandwijk, stonden conservenfabriek De Betuwe en de metaalwarenfabrieken van Daalderop en Kurz. De beide fruitveilingen, Tiel en Omstreken en Veiling Septer, zorgden voor veel verkeer en levendigheid rondom het station. Het vervoer van goederen ging hoofdzakelijk met paard en wagen. Vrijwel alle inwoners werkten in de stad. In het centrum maar ook daarbuiten bevonden zich talrijke horecagelegenheden waaronder veel cafés. Eveneens was er een flink aantal boerderijen binnen de bebouwde kom. Vóór de Tweede Wereldoorlog had de beroepsvisvangst op de Waal nog enige betekenis. Vanuit het Land van Maas en Waal werkten veel mensen in Tiel. Een grote pont zorgde ervoor dat men

de Waal kon oversteken. Goederen werden per schip, per trein en met behulp van bodediensten van en naar Tiel gebracht. Auto's waren een bezienswaardigheid. Paard en wagens beheersten het stadsbeeld.

's Maandags, op marktdag, bruiste de stad. Tot uit de verre omtrek kwamen huisvrouwen, boeren en handelaren om inkopen te doen of hun waar te slijten. Tiel kende een grote warenmarkt waar naast voedsel een breed assortiment non-food te koop werd aangeboden. Daarnaast was er de vee markt waar men runderen en een enkel paard verhandelde. Voor varkens kon men terecht op de varkensmarkt. De middenstand, maar eveneens de cafébazen, deden dan goede zaken. De meeste mensen hadden het echter niet breed. Vlak voor de oorlog was de werkloosheid groot en de lonen in de fabrieken bescheiden. Veel arbeidersgezinnen voorzagen voor een gedeelte in hun levensbehoeften door het verbouwen van groenten in een moestuintje of achter het huis het houden van kippen, konijnen en een varken. Tiel had last van de economische recessie. Het recht op een bescheiden gemeentelijke uitkering was vaak gekoppeld aan de verplichting om te werken op een werkvoorzieningsproject. Het Amsterdam-Rijnkanaal, dat in aanbouw was en de aanleg van de begraafplaats aan de Papesteeg waren enkele van die werkobjecten.

De stad was sterk verzuimd. Katholieken, protestanten en socialisten hadden hun eigen (vak)verenigingen. Kerken waren niet alleen belangrijk als godsdienstig centrum maar ook op het gebied van de maatschappelijke dienstverlening.

Bij de verkiezingen van de Provinciale Staten in 1935 stemde 8,8% van de Tielenaars op de NSB. In 1939 begrepen veel inwoners dat het nationaalsocialisme niet die voorspoed zou brengen waarop zij gehoopt hadden. De aanhang van de NSB bleek in april 1939, toen er opnieuw verkiezingen waren voor de Provinciale Staten, meer dan gehalveerd.

Kort daarna begon de regering rekening te houden met een mogelijke oorlog. Op 28 augustus 1939 werd de algehele mobilisatie afgekondigd. De volgende dag vertrokken de Tielse dienstplichtigen per trein naar hun mobilisatiebestemming. Van elders werden militaire eenheden in de stad gelegerd. Enkele dagen later werd de distributiekring Tiel opgericht met het doel voorbereidingen te treffen om in geval van schaarste de voedselvoorziening te kunnen regelen.

Op 10 mei 1940 schrokken de Tielenaars rond vier uur wakker door een oorverdovend motorlawaai. Honderden Duitse vliegtuigen vlogen van oost naar west. De Tweede Wereldoorlog zou ook Tiel niet onberoerd laten.

BL

*De vernielde gevangenis op het Bleekveld te Tiel, 1945
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel*

Verslagen, verwoest, verlaten, vrij!

De spanning en onzekerheid stonden op de gezichten van de militairen te lezen, die zich met hun echtgenotes en ouders op 28 augustus 1939 voor het Tielse station verzameld hadden. Door de regering was de algehele oorlogsmobilisatie afgekondigd en de opgeroepen militairen wachtten op de trein, die hen naar de mobilisatiebestemming zou brengen. Hoopte men nog op neutraliteit zoals in 1914, die hoop werd ruim een half jaar later teniet gedaan, toen op 13 april 1940 de burgemeester de stad officieel 'in staat van beleg' verklaarde.

Op 10 mei 1940 viel het Duitse leger ons land binnen en om 11.30 uur vond het eerste luchtgevecht boven Tiel plaats. De oorlogshandelingen

werden steeds merkbaarder en op 13 mei begon in alle vroegte de algehele evacuatie van de inwoners van Tiel. Het Nederlandse leger verloor de strijd en op 15 mei volgde de capitulatie. Zes Tielse militairen hadden hun leven verloren tijdens de gevechten. Een dag eerder waren in de middag de eerste Duitse eenheden al in de stad aangekomen. We waren 'bezet' en definitief verslagen zo leek het toen.

De enigen die de Duitse inval positief waardeerden waren de leden van de politieke beweging, de NSB (Nationaal Socialistische Beweging). Geleidelijk werd het Duitse bestuur van kracht met ook voor Tiel daaruit voortvloeiende gevolgen. Het op Duitse leest geschoeide burgerlijk

bestuur vestigde zich in juni in het Ambtmanshuis. In het eerste bezettingsjaar begonnen de beperkende maatregelen door middel van 'Verordnungen'. Niet ariërs (vnl. Joden) die uit Duitsland vanwege de oorlog waren gevlucht moesten zich melden, duiven mochten niet meer uitvliegen, feestdagen van het Oranjestad niet meer gevierd worden. Het persoonsbewijs werd ingevoerd en op het eind van het jaar volgde de verordening dat Joden uit ambtelijke dienst dienden te worden ontslagen. De daaropvolgende jaren nam de voedselschaarste toe. Arbeid in Duitsland, in eerste instantie vrijwillig, werd verplicht. De anti-Joodse maatregelen werden uitgebreid, onder andere in 1942 door het verplicht dragen van een Jodenster. Fietsen moesten ingeleverd worden, vakbonden werden opgeheven en middenstandsorganisaties vervangen. Maar intussen was in stilte het verzet tegen de Duitse bezetting georganiseerd. Helaas kwam daarbij verraad voor en verloren opgepakte verzetsstrijders hun leven. Politiecommissaris J.D. de Jong weigerde in november het bevel uit te voeren alle in Tiel woonachtige Joden op te pakken. Maar dit kon de deportatie niet voorkomen.

Er kwam een verbod op lokale kranten. Daarvoor in de plaats verscheen vanaf oktober de pro-Duitse krant

De Teisterbander. Het politiestandrecht werd ingevoerd, dat onder andere inhield dat bij staking de doodstraf kon volgen. Kerkklokken moesten ingeleverd worden om het brons voor de Duitse oorlogsindustrie te gebruiken. Als reactie op verzetsacties zijn toen willekeurige burgers gegijzeld en een aantal daarvan gefusilleerd. In mei 1943 volgde de verplichting om radiotoestellen in te leveren en er kwam een verbod op het oplaten van vliegers. Het jaar 1944 verliep tot dinsdag 5 september enigszins rustig.

*Geallieerde tank voor huize Weltevreden in Kerk-Avezaath
Collectie: Regionaal Archief Rivierenland*

*De verwoeste Kleibergsestraat, 1945
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel*

*Een tank van de bevrijders wordt in de buurt van Tiel bestormd door een enthousiaste menigte
Collectie: RAR / Collectie Bouwhuis*

Toen brak als reactie op geruchten over een snelle opmars van de geallieerden in Brabant paniek uit bij de Duitsers en vooral de NSB-ers sloegen op de vlucht, in de volksmond al snel de Dolle Dinsdag genoemd. Eind september, na de aanvang van de operatie Market Garden op de zeventiende, hadden de geallieerden zich aan 'de overkant' in Maas en Waal gevestigd, op enkele honderden meters afstand van Tiel. De stad kwam onder voortdurend geallieerd vuur te liggen. In november 1944 was de situatie zodanig, dat besloten werd tot een tweede evacuatie van de bevolking, in fasen uitgevoerd on-

der leiding van de B.A.B. (Bureau Afvoer Burgerbevolking). Half januari 1945 kwam het bevel dat heel Tiel binnen 24 uur ontruimd moest zijn. In eindeloos lange rijen trokken de duizenden hun stad uit. Lange stoeten met beladen fietsen, voorzien van houten banden of provisorisch vervaardigde evacuatiekarretjes waarop zoveel mogelijk van hun have en goed was geladen, trokken door de inmiddels gevallen sneeuw over de Lek naar Wijk bij Duurstede. Daarna weer verder naar Schalkwijk en Driebergen en vandaar, na dagen of soms weken in veewagens, in de nacht per trein naar Friesland. Op enkelen na,

die verplicht achterbleven en natuurlijk de Duitse bezetters zelf, was de stad verlaten en aan verwoesting en plundering overgeleverd.

Na de oorlog bleek dat slechts vijftig woonpanden ongeschonden waren en bijna driehonderd onherstelbaar beschadigd. Gas, water en licht werkte niet meer en alle huizen en bedrijven waren geplunderd. Het hart van Tiel, de oude binnenstad, was verwoest.

De ochtend van 5 mei 1945! Een paar ondernemende, clandestien achtergebleven kerels klauterden, de Nederlandse vlag om hun middel gebonden, de ruïne van de Sint-

Maartenskerk op en hingen het rood, wit en blauw uit de stukgeschoten galmgaten. Tiel was vrij! Maar... is nooit echt bevrijd! Waren in alle dorpen en steden in de omgeving direct grote feesten aan de gang, in Tiel niet. De stad was leeg. Er woonde nagenoeg niemand meer en de geallieerden hadden circa driekwart ervan in puin geschoten. Bepaald geen reden tot feestvieren. Pas vanaf 22 mei 1945 mochten bewoners beetje bij beetje terugkeren.

WV

I

Ze gingen met gevaarlijke helmen de oorlog in

10

Deze helm is nu compleet in het Tielse museum te zien, maar het helmplaatje (met de beeltenissen van een leeuw en een pijlenkoker erop) werd na de oorlog los in Zoelen gevonden.

Als je een kind zou vragen – nú, maar ook tóén – ‘Wat denk je dat gevaarlijker is: een aan alle kanten gladde helm of een helm met iets erop vastgemaakt, zoals dat helmplaatje?’ Waarschijnlijk zouden toch negen van de tien kinderen antwoorden: ik zou die gladde kiezen, want daar kunnen die kogels op afschampen. Maar militairen, vooral hoge, denken anders.

Hoofdbeschermers moesten in vroeger eeuwen vooral móóí zijn en tekens bevatten die verwezen naar land en legeronderdeel waar men zo trots op was. Dat dit oneffenheden op het oppervlak gaf en kogels daar

door juist meer grip op dat hoofddeksel zouden krijgen (en dat arme hoofd erin), wie stond daar bij stil?

Tot in de Eerste Wereldoorlog waren de hoofdbeschermers vaak zelfs nog van textiel en leer. ‘Het ging om het esthetische en het “joyeux-gehalte”, ‘schreef ooit Frits Smits van het Nederlandse Legermuseum. De vertaling van het Franse woord ‘joyeux’? *Vrolijk.*

Textiel en leer...al gauw na het begin van die slachting in 1914 gingen de oorlogvoerenden aan het werk om stalen helmen te ontwerpen. Het neutrale Nederland had niet zóveel haast. Pas in 1926 kwam er een foto van de nieuwe helm in de krant. Tweeëntwintigduizend werden ervan gemaakt. Omdat één of andere voorname of een hoge militair bij het

Om 10.15 uur v.m. werd gemeld, dat de korporaal Bullens van 1-II-22 R.A. bij het beschieten van laagvliegende vliegtuigen door een mitrailleur-kogel van den vijandelijken vlieger was getroffen in het hoofd en gedood. (de helm was doorboord).

Gedeelte van het gevechtsverslag d.d. 10 mei 1940 waarbij korporaal Cornelis Bullens (1909 – 1940) van de 2e Afdeling, 22e Regiment Artillerie dodelijk getroffen werd door een kogel in zijn helm
Collectie: Regionaal Archief Rivierenland (T. 0673, nr. 962)

11

Helm met helmplaatje van het Nederlandse leger
Metaal en leer, afm.: 46 cm. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 05102)

Ministerie van Oorlog beval dat er een embleem op moest, duurde het een jaar langer voordat ze afgeleverd werden.

Daarmee gingen de soldaten de Tweede Wereldoorlog in. Vijf dagen strijd tegen de Duitsers bewezen dat het helmplaatje fnuikend kon zijn.

De soldaten zagen het aan de inslagen in de helm en aan de verwondingen bij hun ongelukkige maten. Vrij massaal begonnen de overlevenden – zoals op de Grebbeberg bij Rhenen – de plaatjes eraf te wrikken. Dat is de reden dat er nu zoveel van die helmen zonder plaatje op Marktplaats te koop staan, voor verzamelaars van *militaria*.

AN

Een sigarettenkoker met een verhaal

12

Wim Valk was een gewone jongen, die als metaal draaier bij Daalderop werkte. Net als zoveel Nederlandse jongens werd hij in 1939 gemobiliseerd. Het Nederlandse leger werd opgeroepen voor een oorlog, nog wel in de hoop, dat Nederland – net

als in 1914 – neutraal zou kunnen blijven. Een jongen als Wim rookte natuurlijk. In 1939 hoorde dat er bij jongens gewoon bij, dus zijn sigarettenkoker ging mee op reis. Hij schreef er zijn naam in en zijn bloedgroep. Je kon immers nooit weten!

Wim Valk op de Grebbeberg
Kleurenfoto. Particulier bezit

Sigarettenkoker
Metaal, afm.: 11 x 8 cm. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 02480)

13

Het bleef geen vrede. Op 10 mei 1940 vielen de Duitsers binnen en twee dagen later werd bij Rhenen de zwaarste slag uitgevochten. Wim zat daar met zijn eenheid precies middenin. Hij overleefde, maar de Duitsers namen hem gevangen en ze voerden hem af naar een kamp, ver van huis en met een onzekere toekomst. Op 9 juni kwam een verlossend bericht: de Nederlandse soldaten mochten naar huis. De Duitsers probeerden zo om de Nederlandse bevolking vriendelijk te stemmen. Wim schreef blij in zijn sigarettenkoker 'Oost – West – THUIS is het toch het best.'

Thuis vond hij zijn meisje, Annie Daalen, terug en hij ging weer aan het werk. Maar de vrolijke jongen van voorheen was hij niet meer en praten over wat er was gebeurd, kon

hij moeilijk. Nu noemen we dat een oorlogstrauma, maar in 1940 wist men daar niets van. Wim trouwde met Annie en in 1944 kregen ze een zoontje, Eddy.

Hierna begonnen in het najaar de beschietingen op Tiel. Elke dag was een hel. Op 6 november werd er de hele dag geschoten. 's Avonds om half acht sloegen de granaten in in de Papesteeg, waar Wim en Annie woonden. Zij waren beiden op slag dood. Hun drie maanden oude zoontje Eddy stierf vier uur later.

Voor zijn prestaties bij Rhenen kreeg Wim Valk in 1947 postuum de Bronzen Leeuw. Van zijn leven resteerde toen eigenlijk alleen nog de volgeschreven sigarettenkoker.

ES

Met zo'n kijker had je echt iets in je handen

14

Wát een verrekijker! Dan heb je echt iets in je handen.

Zoals die van de Duitse officier die er, op het eind van de oorlog, mee aangaf hoe zijn manschappen het geschut moesten richten om aan de overkant van de Waal de Engelsen te beschieten.

Het geschut stond bij enkele steenfabriekhuisjes tussen de Inundatiedijk en de Ophemertsedijk in Tiel. Toen de Engelsen in september-oktober 1944 opgerukt waren tot aan de zuidoever

van de Waal, lagen ze tegenover de Duitsers, aan de noordkant van de Waal. Bijna elke dag schoten ze op elkaar, over de rivier heen. Vanaf die steenfabriekhuisjes aan de dijk konden de Duitsers de overkant goed onder vuur nemen, waarbij ze zich vooral richtten op de Wamelse veerstoep. 'De Duitsers hadden met twaalf man het geschut naar beneden, de dijk af, laten zakken', vertelde Cornelis Zondag zijn zoon Thonny. Die onthield het verhaal goed want hij interesseerde zich al vroeg voor geschiedenis.

*Verrekijker van de Wehrmacht
Metaal, glas; in lederen foudraal, afm. verrekijker: 19.7 x 17.5 cm. Particulier bezit*

Rond het geschut werd ook een bunker aangelegd. 'Mijn ouders en de buren waren in die periode naar elders verhuisd want het was te gevaarlijk aan die dijk', vertelt de nu 64-jarige Thonny. 'Zo lag in een schuurtje van de buren een grote berg granaten. Mijn vader ging er wel vaak kijken en zag dat die officier een geweldige verrekijker had. Een artilleriekijker. Met daarop een zogeheten gradenlijn, een lijn waarop je de graden kunt aflezen. Zo kon hij de schutters precies aangeven hoe ze moesten richten.' Toen de Engelsen tenslotte de overhand kregen, trokken de Duitsers zich met het geschut terug. De officier vergat zijn kijker. Binnen is hebben, dacht Zondag senior. Thonny opnieuw: 'Hij wilde 'm graag en wie weet heeft hij ook wel gedacht: als die lui terugkomen hebben ze in ieder geval die kijker niet...' Thonny erfde de kijker. Geen andere dingen? 'Nee, o ja toch, een bajonet vond hij ook bij wat die Duitsers achterlieten. Daar heeft hij nog weleens konijnen mee gevild.'

AN

15

*Duitse militairen in Zoelen. De officier rechts heeft een verrekijker in de hand
Reproductie*

Mitrailleur uit een B17, neergestort in Opijnen

16

Mitrailleur uit een B17
Metaal, afm.: 125 x 16 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

‘Ik wist niet dat die zo zwaar was’, vertelt de heer Hans van Arkel uit Opijnen. Met een enorme krachtsinspanning had hij als twaalfjarige jongen de boordmitrailleur van een neergestorte Amerikaanse B17 ‘Flying Fortress’ viermotorige bommenwerper, met de naam ‘Man O War’, naar huis gesleept.

‘Nooit zal ik die 30^e juli 1943 vergeten. Ik woonde in de Zandstraat 118 (nu 59) en we hoorden vliegtuigen in formatie overvliegen. Dat gebeurde wel vaker op hun missie naar Duitsland. Eentje was door de Duitse Luftwaffe aangeschoten. Drie motoren vielen stil en het toestel raakte in brand.’ Twee van de tien bemanningsleden stierven aan boord, de anderen sprongen er met hun parachutes uit, maar werden beschoten door een Duitse jager. Zes vielen dood, twee dreven af richting Heesselt en overleefden als krijgsgevangenen de crash. De brokstukken van het vliegtuig kwamen neer in de Zandstraat. Van Arkel vervolgt: ‘Hoewel dit natuurlijk verboden was, sloop ik er heen. De mitrailleur was nog warm toen ik deze meenam. Ik liet mijn trofee zien aan mijn vader en oom, maar die waren bang en verstopten

Declaratie van de bij voor schot betaalde kosten van het begraven van geeneuvelde amerikaansche vliegers.

Datum	Aard der voorgeschoten kosten	Bedrag
20 Augustus 1943	Geleverde doorkist door de gemeente Varik	F. 40.-
1 September 1943	Geleverde doorkisten door de gemeente Tiel	" 138.-
15 Februari 1943	Geleverde doorkist door H. Boelofs te Opijnen	" 58.-
2 Augustus 1943	Geleverde doorkist door H. Boelofs te Opijnen	" 40.-
30 Augustus 1943	Geleverde doorkist door Gebr. van Beest te Ophemert	" 45.-
1 September 1943	Ophalen lijkisten te Tiel, Ophemert en Varik	" 25.-
18 Augustus 1943	Verrichte werkzaamheden volgens nota	" 105.-
		F. 451.-

De betreffende kwitanties zijn bijgevoegd.
De Burgemeester van bovengenoemde verklaart deze declaratie deugdelijk en onverguld tot een bedrag van vierhonderden eenenveertig gulden.
Tegge F. 451.-

Est en Opijnen, 18 September 1943.
De Burgemeester van Est en Opijnen,

[Handwritten signature]

17

Verdeling van de kosten voor de doorkisten van de omgekomen Amerikaanse vliegers over verschillende gemeentes
Collectie: Regionaal Archief Rivierenland (T.2185; nr. 405)

het wapen in de grond. Daar heeft het gelegen tot ik het in 1980 bij toeval tijdens het omspitten van de tuin terugvond. Ik heb het weggegeven aan een priv oorlogsmuseum in Overberg.’ Enkele jaren terug belandde de oorlogsrelikwie in het gemeentehuis van Neerijnen en vandaar uiteindelijk in het Flipje en Streekmuseum Tiel.

De acht omgekomen vliegers liggen begraven op de begraafplaats naast de kerk in Opijnen. In de nieuwbouwwijk aan de dijk herinnert een opvallend monument in de vorm van een vliegtuigsilhouet in donkergrijze klinkers aan de crash. Op de

omhoogstekende betonnen staart van het door Joris Baudoin ontworpen gedenkteken staat het nummer van het vliegtuig: A124399V. Het werd op 4 mei 2006 onthuld door een van de twee overlevenden: co-piloot John P. Bruce. Alle helden zijn geëerd met een straatnaam in de wijk. Verder hangt aan een muur in het activiteitengebouw naast de kerk een door de Amerikanen geschonken monumentale plaquette. Samen met een herdenkingssteen op de rand van het kerkhof houden al deze monumenten de herinnering hoog aan die voor het dorp zo aangrijpende gebeurtenis.

PS

Soeplepel

18

‘We hebben de soeplepel altijd zorgvuldig bewaard’, vertelt Diny Sonneveldt – Van der Zeeuw. ‘We woonden in de Lijsterstraat en mijn vader werkte bij de Provinciale Gelderse Electriciteit Maatschappij (PGEM). Mijn ouders trouwden in 1942 en waarschijnlijk hebben ze toen de lepel aangeschaft. Bij de evacuatie in januari 1945 verlieten wij Tiel, maar mijn vader had speciale toestemming om in het gebied terug te komen, omdat hij voor zijn werk onmisbaar was.’

*Soeplepel
Metaal, fabriek Sola, Zeist, afm.: 30 x 9 cm.
Particulier bezit*

De karakteristiek verbogen soeplepel, vervaardigd in de Sola fabriek in Zeist, is een stille getuige van het zware lot dat Tiel in de laatste zeven maanden van de oorlog trof. De geallieerden waren doorgedrongen in het Land van Maas en Waal. In de stad bleven de Duitsers heer en meester. Zeven maanden van beschietingen volgden. Diverse oorlogsdagboeken, handgeschreven kronieken en brieven vertellen bijna van dag tot dag het trieste verhaal van de granaatregens op Tiel. Van hun kant schoten de Duitsers terug en bliezen gebouwen op, waaronder op 15 november 1944 de Waterpoort. Er vielen slachtoffers, huizen raakten beschadigd of volledig onbewoond. Na de evacuatie van januari 1945 kwamen daar de plunderingen nog bij. Niek den Daas schreef er vanuit Drumpt in een brief aan uitgeweken familieleden in Friesland in maart 1945 over: ‘Na de evacuatie is de stad, vooral de binnenstad, grondig geplunderd. Ik ben in de stad geweest en heb gezien dat soldaten met damesmantels en hoge hoeden op door de Waterstraat liepen. Toen hebben ze uit alle huizen de levensmiddelen gehaald en nu zijn ze bezig met de

19

*Trouwfoto van Th.W. van der Zeeuw en C.M. van Hoorn, 1942
Particulier bezit*

kleren en de meubels.’ Naast de bijna dagelijkse beschietingen was er het gevaar van neerkomende Duitse V-1 raketten. Den Daas vertelt dat er zo’n projectiel in de Medelsestraat

terecht kwam. Nog een wonder eigenlijk dat de soeplepel al dat geweld, zij het geschonden, overleefde.

PS

NSB Grammofoonplaat

20

Grammofoonplaat 'Zoo zingt de NSB.'
Schellak en papier, afm.: 26 x 25,3 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 01672)

Label op achterzijde van bovenstaande grammofoonplaat

Er was in het Derde Rijk sprake van een ware zangdictatuur. Tal van tekst-dichters en componisten wijdden zich aan het scheppen van 'bruin (Nazi) getinte liederen', en dat vooral gericht op de jeugd. Het liefst waarop gemarkeerd kon worden en dan bij voorkeur op straat met tal van om- en het liefst medestanders. Opmerkelijk trouwens was dat iedere bijeenkomst van de NSB tot aan het einde van de oorlog werd afgesloten met het zingen van het Wilhelmus: zowel het eerste als het zesde couplet. Ontegenzeggelijk heeft deze zangcultuur gezorgd voor een stuk saamhorigheid binnen de eigen NSB-kring. Een van de toppers was het lied 'WA Marcheert!' met als refrein:

*'En vrolijk klinkt het wijd en zijd: wij melden
U den nieuwen tijd! Cij Dietsche gouwen,
rijkt elkaar de hand. WA marcheert, WA
marcheert voor ons Volk en Vaderland! (*)*

De tekst is van Jan Bankman, pseudoniem voor Frans Willems (1885-1942), die al vanaf de beginjaren van de NSB een succesvolle tekstdichter bleek te zijn in combinatie met de

(* WA betekent: Weerbaarheidsafdeling van de NSB

IN DEZE SERIE	
VERSCHEENEN:	
W. A. koor Amsterdam.	
W. A. marcheert	N.S.B. 1007
Distichland, ontwaakt	1007
Margariet	N.S.B. 1002
Zwart-rood, waal uit mi!	1002
Daar ging er een scheepje	N.S.B. 1003
Voorwaarts, stormvloed!	1003
De geuzenvendels rukken aan	N.S.B. 1004
Laatste groet	1004
Koor Nationale Jeugdstorm, Amsterdam.	
de Ruyter-cantate, ...	N.S.B. 1005
deel 18, 29, 33 en 34	1005
Stormlied	N.S.B. 1006
Voorwaarts, kameraden!	1006
Alle man van Nederlands stam	N.S.B. 1007
Een lied van Nederland	1007
(Waar de blanke top der duinen)	

Detail van achterzijde platenhoes op linker pagina

	Totaal leden + sympathisanten					
	Jan.	Feb.	Mart.	Apr.	Mai.	Juni.
1 Londen	12	16	13	13	18	13
2 Lelidde	20	11	20	19	18	19
3 Tiel	94	90	89	78	87	92
4 Maurik	26	28	28	29	24	24
5 Bessche		22	22	22	22	22
6 Ophemert	10	10	10	10	10	10
7 Haast med. H.	80	57	57	52	53	58
8 id. - Id.	-	30	36	38	10	38
9 Leidschiel	19	19	21	21	21	19
10 Kessel	70	70	70	71	71	71
11 Zaltbommel	35	31	36	36	37	38
12 Brakel	20	20	20	20	19	19
13 Keroyaer	21	21	21	22	24	22
14 Gellendam	41	41	42	42	47	50
15 Culemborg			24	24	24	26
					507	511

Overzicht van aantal leden en sympathisanten van de NSB in 1944 in de regio
Collectie: Regionaal Archief Rivierenland (T 0039; nr. 560)

componist Piet Heins (1907-1973). De laatste verving zijn pen in 1944 toen hij als lid van de Waffen-SS aan het Belgische front werd ingezet. De meeste liederen schreef Heins echter op teksten van Jaap van Kersbergen. Het was een bijzonder vruchtbaar WA-duo dat vele tientallen liederen op zijn naam heeft staan. Piet Heins reisde stad en land af om op vormingsavonden van de WA zanginstructies te geven. Hij vond trouwens niet alles even geschikt om op te marcheren: 'Onze liederen

voor plechtige gelegenheden, ook al zijn zij in vierkwartsmaat, zijn niet voor den marsch geschikt. Het is volkomen stijlloos dergelijke liederen op marsch te gaan zingen.' In 1941 leidde hij in het Amsterdamse Concertgebouw de grammofoonopname met het Amsterdamse WA-koor en het Orkest van de Nederlandsche Omroep. Na tot twintig jaar gevangenisstraf te zijn veroordeeld werd hij al in 1950 vrijgelaten.

PvdS

21

‘Nog geen knoop van m’n gulp voor de Winterhulp’

22

Op 22 oktober 1940 werd de Stichting Winterhulp Nederland opgericht als tegenhanger van het Duitse *Winterhilfswerk*. De opbrengsten van de collectes en loterijen kwamen vooral ten goede aan Duitse sympathisanten die behoeftig waren. In eerste instantie kon er door iedereen gecollecteerd worden. Winterhulp was immers bedoeld voor alle Nederlanders. Door de overduidelijke relatie met het Duitse programma deden dit vanaf 1941 echter uitsluitend NSB'ers.

De inkomsten kwamen voort uit straatcollectes, huis-aan-huiscollectes, loterijen, verkoop van postzegels, inhouding op salaris en het verplicht afstaan van 5% van de winst

voor bedrijven. Ondersteuning aan de voor steun in aanmerking komende behoeftigen werd verstrekt in de vorm van geld (waardebonnen), levensmiddelen, kleding, zeep, brandstoffen, dekens en speelgoed.

De eerste collectes in Wadenoijen waren op vrijdag 29 en zaterdag 30 november 1940. Om de indruk te wekken dat er gul werd gegeven zat er aan binnenkant van de collectebus een lus met ijzeren ringetjes. Bij het schudden van de bus leek het dan alsof er al veel geld in zat.

De organiserende commissie had tweehonderd speldjes voor de verkoop ontvangen waarvan er na de

*Postzegels met toeslag ten bate van de Winterhulp
Uitgegeven van 6 maart – 5 juli 1944,
verkochte aantallen: ca. 2,5 miljoen per
zegel. Particulier bezit*

tweede collectiedag nog tweeëntwintig waren overgebleven. Om onduidelijke reden had men er de eerste dag voor gekozen om alleen een huis-aan-huiscollecte te doen waardoor er toen geen speldjes zijn verkocht en de tweede dag wel.

Ondanks de sympathiek aandoende naam was de Winterhulp geen geliefde organisatie. Burgemeester Mes schreef aan de provinciale directeur van de WHN in Gelderland op 5 december 1940 '...dat gebleken is dat nog verschillende inwoners een verkeerd begrip hebben over het doel der Winterhulp en niet hun medewerking eraan willen verleenen. Door veel propaganda te maken door affiche's en brochure's zal mogelijk hierin verandering kunnen worden gebracht.'

Wie vormden nu de commissie? Voor het jaar 1941 hadden in Wadenoijen de volgende leden zitting: burgemeester L. Mes (voorzitter), wethouder D. Heuff (penningmeester), ambtenaar M. van Mourik (secretaris) en wethouder K. van Ooijen (controleur der Winterhulp). De organisatie van de collectes was in handen van

*Collectebus van de Winterhulp
Blik, afm.: 17 x 10 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel
(nr. 05111)*

mevr. P.H. van Harn-van de Peppel. Zij stuurde twee groepen collectrices aan. Voor Wadenoijen waren er zeven jonge dames actief en tien voor het dorp Drumpt en het buurtschap Passewaaij.

MdB

23

Tekeningen uit de hel

24

Schaak- en damspel, vervaardigd door J.H. Cieraad, ribbarkton, afm.: 11.2 x 10.7 cm. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 00387)

Kalender, vervaardigd door J.H. Cieraad, 1944. Ribbarkton, afm.: 11.5 x 11.2 cm. Collectie: Flipje en Streekmuseum (nr. 00534)

Een bed, een poepton met wc papier, een handdoek en een grote deur met kijkgat en etensluikje. Zo zette J.H. Cieraad (1903 – 1944) in alle eenvoud zijn cel op papier tijdens zijn verblijf in kamp Vught. In Tiel bekleedde hij een behoorlijke functie als secretaris-boekhouder van Maatschappelijk Hulpbetoon, een voorloper van de latere Sociale Dienst. Hij had zich bij het Tielse verzet aangesloten, maar het was misgelopen. De Duitsers vermoedden al langer dat er iets broeide en

lieten een verrader, Johnny de Droog uit Arnhem, in de verzetsgroep infiltreren. Tijdens een vergadering bij bakker Johannes van Veenendaal in de Medelsestraat op 26 augustus 1942 sloeg de val dicht en arresteerden de Duitsers alle aanwezigen. Cieraad was niet gekomen, maar zijn naam stond op een lijst en 's avonds werd hij alsnog gearresteerd. Tevergeefs doorzocht de bezetter zijn woning aan de Dr. Kuypersstraat op zoek naar wapens. Toch waren ze er wel, maar ze zaten verstopt in het huis-

Tekening van zijn cel, vervaardigd door J.H. Cieraad. Papier, afm.: 13 x 12 cm. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

orgel, de grote muzikale passie van de bewoner. Na een verblijf in diverse gevangnissen belandde Cieraad maart 1943 in kamp Vught. Op 27 maart van het volgende jaar veroordeelde de bezetter hem ter dood, een vonnis dat op 3 september dat jaar werd voltrokken. Behalve de genoemde tekening zijn er nog andere objecten als herinnering aan het deprimerende leven in de gevangenis bewaard gebleven. Uit een stukje ribbarkton maakte Cieraad een kalendertje. 'Augustus 1944' staat

er op te lezen. De getallen van één tot vijftientig zijn doorgestreept. Lang in de cel zitten levert niet alleen enorm veel spanning op, maar ook eindeloze verveling. Uit een ander stukje karton vervaardigde hij een spel: aan de ene kant om te kunnen schaken en aan de andere kant een dambord. Restsnippers met getekende symbolen dienden als speelstukken. Blijft alleen de vraag met wie hij zijn spellen heeft gespeeld.

PS

25

Men neme... een tasch; een kookboekje uit Kerk-Avezaath

26

Pagina uit kookboekje, vervaardigd door onderduikers op 20 oktober 1944
Papier. Collectie: Regionaal Archief Rivierenland (T 0039; nr. 602)

Het was een wonderlijk gezelschap dat najaar 1944 in huize Vredestein in Kerk-Avezaath onderdak vond. Behalve de eigenaar, de familie Van Mourik, verbleven er twee Duitse soldaten in kamers beneden, de joodse vrouw 'Muh' Dresden op zolder en dan nog diverse andere onderduikers. Onder hen jhr. W.J.H.B. Sandberg, de later zeer bekende directeur van het Stedelijk Museum in Amsterdam. Er zullen best momenten geweest zijn dat ze zich verveelden of zich het hoofd braken over de vraag wat er op het menu stond die dag. Hoewel er in het Rivierengebied geen echte honger is geleden, zoals in West-Nederland, waren hoeveelheden eten en keuzemogelijkheden toch beperkt. Creatief talent was er echter genoeg en op 20 oktober zag een bijzonder kookboekje het licht met als titel 'Recepten en Specialité's Van de zolderevacués'. Alles is met de hand geschreven en verlichtigd met kleurenillustraties. Het jaargetijde en natuurlijk wat er in de moestuin of de omgeving voorhanden was, waren bepalend voor de ingrediënten. Veel kool, fruit, aardappelen, spinazie, kaas, eieren en komkommer. Vlees ontbreekt. Soms, als

27

Villa Vredestein in Kerk-Avezaath
Ansichtkaart. Collectie: Regionaal Archief Rivierenland

het verse product niet te vinden was, moest men genoeg nemen met vervangers, zoals paprikapoeder in het 'paprikameersel'. De toon van het receptenboekje is luchtig, zoals bijvoorbeeld de eerste zin van de beschrijving voor 'roodekoolsla' toont: 'Loop de tuin in en pluk daar een... roode kool, raap twee zure appels, trek een ui uit de grond en snij wat peterselie.' Al bladerend komen we bij het recept voor champignons en kunnen een glimlach niet onderdrukken. Immers, wat moeten die fiets, tasch en vindplaats bovenaan de lijst met benodigheden? De eerste zin maakt het duidelijk: 'Ga met

de fiets en de tasch naar de vindplaats en haal daar de champignons.' Eigenlijk heel logisch, want even naar de winkel gaan om boodschappen te doen was natuurlijk niet mogelijk. Het plezier dat de samenstellers van dit kookboekje bij het maken hebben gehad spat van de bladzijden af.

PS

Een juweeltje in Kerk-Avezaath

28

In de collectie van het Regionaal Archief Rivierenland bevindt zich een oorlogsjuweeltje. Het is een met de hand vervaardigd boekwerkje uit een serie van twintig. De andere negentien zijn te vinden in de verzameling van het Stedelijk Museum in Amsterdam. Hoe dat ene deel in Tiel is terecht gekomen is een spannend verhaal.

Boekje, vervaardigd door Willem J.H.B. Sandberg
Bladzijde met dakenpatroon villa Vredestein te Kerk-Avezaath,
papier, karton. Collectie: Regionaal Archief Rivierenland

In Maart 1943 pleegde het verzet een overval op het Amsterdamse bevolkingsregister. Zijdelings daarbij betrokken was jhr. Willem J.H.B. Sandberg, in 1936 aangesteld als conservator bij het Stedelijk Museum te Amsterdam. Toen de Duitsers jacht gingen maken op de daders, leek het hem beter onder te duiken. In eerste instantie vluchtte hij naar Veghel, waar hij, opgeleid als graficus, begon met zijn 'Experimenta Typografica'. Begin september 1944 vinden we Sandberg terug in herberg de Hamsche Brug in Kerk-Avezaath, het dorp dat hij kende van zijn bezoeken aan mevrouw Van Beuningen op Thedingsweert. Toen na de landing van de geallieerden bij Oosterbeek de herberg ontruimd moest worden, bood notaris Van Mourik hem onderdak aan in zijn villa Vredestein. Hier verbleef hij onder de schuilnaam Henri Willem van den Bosch samen met zijn vrouw Lida en andere onderduikers tot april 1945.

Het Avezaathse boekwerkje draagt de titel 'veertien dagen vredestein' en speelt zich af in de periode van 4 – 17 december 1944. De onderwerpen die aan bod komen zijn onder andere: de

aankomst van onderduikers, Sinterklaas en 'de schrijver heeft koorts.' Enigszins cryptisch en gewaagd is een afbeelding van twee Oud-Duitse kruizen met twee varkens en de tekst '2 keuen exeunt', een mengeling van streektaal en Latijn, die betekent: 2 zwijnen zijn weggegaan. Hij doet daarmee op twee Duitse soldaten die beneden in het huis verbleven. Voor in het boekje noteerde Sandberg uit welke materialen hij het samenstelde: 'als omslag het karton van een doos luxe camelia's, gevonden op de mauriksche mestvaalt; het oud hollandsche papier is van piet wit; voor de illustraties zijn gescheurde foto's en verschillende soorten pakpapier gebruikt.' Na de bevrijding schonk hij het boekwerkje als dank aan zijn gastheer. Uiteindelijk kwam het in het Tielse archief terecht. En Sandberg? Hij zou furore maken als baanbrekend vernieuwend directeur van het Stedelijk.

PS

Boekje, vervaardigd door Willem J.H.B. Sandberg
Bladzijde met twee varkens en Duitse kruizen,
papier, karton. Collectie: Regionaal Archief
Rivierenland (T 0039; nr. 602)

Boekje vervaardigd door Willem J.H.B. Sandberg.
Bladzijde met aankomst onderduikers, papier,
karton. Collectie: Regionaal Archief Rivierenland
(T0039, nr. 602)

29

Een schilderende verzetsstrijder

30

*Bidprentje van Hendrik Blijdenstein
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel*

Elk jaar worden tijdens de officiële dodenherdenking op 4 mei de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog herdacht. In onze stad in het bijzonder de door de Duitsers gefusilleerde Tielse gijzelaars en verzetsstrijders. Na de

oorlog zijn hun namen aangebracht op de voor hen opgerichte monumenten. Een van hen was de veerbaas en havenmeester Hendrikus Blijdenstein die op 10 december 1943 op 32-jarige leeftijd te Bunnik bij het fort Rhijnauwen werd gefusilleerd op beschuldiging van deelname aan het lokale verzet tegen de Duitsers. Hij liet een vrouw en twee jonge kinderen achter. Van hem is een afschrift van zijn laatste brief aan zijn gezin en zijn familie bewaard gebleven. Een aangrijpend document, waarin hij afscheid neemt van zijn vrouw en familie met persoonlijke mededelingen voor haar, zijn beide kinderen en familieleden. In 2009 is zijn as herbegraven door de Oorlogsgravenstichting op het Ereveld in Loenen. Naast de afschriften van zijn brieven is een bidprentje met zijn portret bewaard. Weinigen zullen weten dat hij ook een niet onverdienstelijk amateurkunstschilder was. In het bezit van zijn verwanten is nog een schilderij dat nu voor het eerst geëxposeerd wordt.

WV

31

*Schilderij, vervaardigd door Hendrik Blijdenstein
Techniek: olieverf op doek, afm.: 44 x 53 cm. (inclusief lijst). Particulier bezit*

Het pistool van Leen Papo

32

Van september 1944 tot 5 mei 1945 was de Waal bij Tiel feitelijk een grensrivier. Het gebied ten noorden van de rivier was nog door de Duitsers bezet. Die grens werd door hen streng bewaakt. Om de paar honderd meter hadden zij door inwoners uit het bezette gebied mitrailleur-nesten in de dijk laten graven. Van hieruit en met speciale patrouilles probeerden ze te voorkomen dat er mensen, goederen en berichten van het bezette gebied naar het vrije zuiden gingen. Toch waren er mannen

Pistool van Leen Papo
Type: Browning, onklaar gemaakt, afm.: 20 x 13 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

die het aandurfd en gedurende de nacht, wanneer de maan door wolken bedekt was, met hun roeiboot de oversteek te maken. Informatie, goederen en personen werden door hen dan naar de andere oever gebracht. Dit waren geallieerde parachutisten die op de Veluwe geland waren tijdens de operatie Market Garden, Joden, onderduikers of verzetslieden die door de Duitsers gezocht werden. Ook jonge mannen die de bevrijders een handje wilden helpen en personen die zich bij hun geliefden in het vrije zuiden wilden voegen maakten heimelijk de oversteek.

Leen Papo was een van de onverchrokken roeiers die regelmatig met gevaar voor eigen leven in donkere nachten de rivier opging. Leen woonde in 1944 vlak bij de dijk in de Hermoesestraat in Zennewijnen. Hijzelf schatte in 1994 dat hij ongeveer vijftien keer, alleen of wanneer er veel mensen mee moesten samen met Toon van Heerwaarden, de Waal over roeide. Voor noodgevallen beschikte hij over een pistool, dat hij bij iedere crossing meenam om zichzelf en zijn 'klanten' te kunnen verdedigen. Of hij dat pistool ooit gebruikt

heeft, is niet bekend. Na de oorlog heeft hij het zorgvuldig thuis bewaard. Na zijn dood in 1995 is het wapen geschonken aan de burge-

meester van Neerijnen. Die heeft het overgedragen aan het Flipje en Streekmuseum in Tiel, waar het in de oorlogszaal te zien is.

BL

33

Lijst van revolvers der gemeente Wadenoijen	
W.J. Geleus D	mauser (een)
J.J.M.H. Muljer	twee revolvers
C.D. Beljer	1 revolver
A.C. van Metren	1 pistool
M. Muljer	1 revolver
Wed P. Muljer	1 "
P.A.F. Formijne	1 "
"	1 pistool
W.G.v. Omeren	1 "
onbekend	1 revolver
S. v. Lith	1 "
~~xxxxxx~~	
Mevr Versteegh	1 cilinder revolver
W.v.d.Kraats	1 revolver
W.v.d. Lee	1 "
J.v.d. Berg (sluwe)	1 "
E. Hout	1 "
D. Heuff	1 "
G.J.v. Bek	1 "
M.A. van Hermelen	1 "
C.v. Zijveldt	1 "
M.H. Udo	2 "
J. van Letten	1 "
M.A. Klein	1 "
D.M. v. Beusichem	1 "
onbekend	1 "
Wed G.H. Berchies	1 "
A. v. Mattun	1 "

<u>Munitie</u>	patronen
D. Formijne	"
W.v.d.Kraats	"
D.M.v. Beusichem	"
M.H. Udo	2 dozen patronen
Onbekend	1 "
E. Hout	5 stuks patronen
C.v. Zijveldt	2 dozen patronen
M.H. Udo	1 doos "
Onbekend	"

Afgetraged aan den Duitschen Commandant op 21 Mei 1940	
De Burgemeester der gemeente Wadenoijen,	
<i>[Handwritten signature]</i>	

Lijst van revolvers die burgemeester Mes op 21 mei 1940 afgedragen heeft. Later moesten eigenaren van jachtgeweren en kersenbuksen deze ook inleveren. Veel wapens werden niet ingeleverd en verdwenen naar het verzet. Collectie: Regionaal Archief Rivierenland (T. 0049, nr. 798)

Het pistool van Leen Papo

Het werd stil in huis

34

Voor de informatievoorziening tijdens de oorlog was men vooral aangewezen op kranten en radiouitzendingen. Direct vanaf de bezetting deden de Duitsers er alles aan om grip te krijgen op deze informatiestromen. Op 28 mei 1943 maakte burgemeester Cambier van Nooten

in Tiel de verordening bekend dat alle radio's ingeleverd moesten worden. Aanleiding hiervoor was de april-mei staking van 1943 in het land. Toen moesten Nederlandse soldaten, die in mei 1940 hadden gevochten, zich melden voor krijgsgenangenschap. Via de radio werden zij echter opgeroepen om geen gehoor te geven aan deze oproep. Door het laten inleveren van de radiotoestellen probeerde men zo de communicatie te verbreken.

Radio, zelfbouw door de heer Heij uit de Sint-Josephstraat te Tiel
Hout, metaal, afm.: 21 x 16 x 15 cm.
Collectie: Flijpje en Streekmuseum Tiel (00134)

Wat men voor ogen had schrijft A. G. Marchal in oktober 1945: 'Immers het radiotoestel en de distributieaansluiting waren een deel van het leven geworden zonder welke men zich geheel geïsoleerd voelde.' Hiermee hoopte de Duitse bezetter dat de inwoners verstoken bleven van geallieerde berichtgevingen over de voortgang van de oorlog op de diverse fronten. Nog belangrijker was dat de Duitsers zo probeerden te voorkomen dat het Nederlandse verzet kon communiceren met de Nederlandse regering in Londen. Het luisteren naar Radio Oranje werd zo bemoeilijkt. Men ging dit echter stiekem doen, maar verraad lag altijd op de loer.

35

Lijst van straten en inleverschema voor radio-ontvangtoestellen, 28 mei 1943
Collectie: Regionaal Archief Rivierenland (T 0007; nr. 2122)

De mensen dienden bij het postkantoor voor vijf cent een formulier te kopen waarop zij zelf het toestelnummer, het type alsook hun naam, beroep en adres moesten invullen. Vanaf 31 mei tot en met 21 juni 1943 moesten de inwoners van Tiel hun toestellen inleveren, in oktober gevolgd door een laatste dwingende oproep. Voor de inzamelingsactie waren twee lokaties ingericht in Tiel. Bureau A was gevestigd in het pakhuis achter het gymnastieklokaal van Hellas op de Eerste Bleekveldstraat 12, bureau B in dansinstituut Bemer aan de Hoveniersweg 27.

Het inleveren was zo georganiseerd dat de lijst van straten op alfabetische volgorde was geordend en dit bepaalde op welke vastgestelde dagen de burgers hun radiotoestellen konden overdragen. Als eerste waren de inwoners van de Weerstraat en Westluidensestraat op maandag 31 mei aan de beurt. De bewoners aan de Achterweg, Adamshof en Adamsweg en die van de overige niet genoemde straten of wegen als laatsten op maandag 21 juni. In totaal werden er tot en met oktober 1943 meer dan duizend ingeleverd. Hoeveel er uiteindelijk niet zijn afgegeven is onbekend.

MdB

Lijdelijk verzet of oorlogssouvenirs?

36

Al snel na de Duitse bezetting ontstond er een schaarste aan bronzen en zilveren muntgeld dat in omloop was doordat men dat in groten getale

Spotprent op het inleveren van allerlei goederen
Illustratie uit: 'Gek en Wijs tijdens Seijs', uitgave Kompas
Den Haag
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

ging vasthouden. De Duitse overheid kwam eind 1941 met nieuwe, maar nu zinken munten als vervanging. De oude moesten worden ingeleverd, maar dat werd niet gedaan. Wat deed men met de achtergehouden zilveren en bronzen geldstukken? Naar schatting vele tienduizenden zijn verwerkt in sieraden als broches, ringen, halskettingen, armbanden en speldjes. Ook dienden ze om er gebruiksvoorwerpen mee te versieren zoals, thee- en koffielepeltjes, jamlepels, taartscheppen, vleesvorken, etcetera. En hoewel het verminken van munten verboden was, werd massaal het portret van koningin Wilhelmina in de zilveren en de Nederlandse leeuw in de bronzen munten vrij gezaagd. Door ze op deze manier te ver- en bewerken, waren het geen munten meer en hoefden niet te worden ingeleverd. De Duitse overheid heeft deze vorm van vaderlandsliefde altijd oogluikend toegestaan of in ieder geval daarop geen maatregelen genomen. De wel ingeleverde nikkelen, bronzen en zilveren geldstukken gingen rechtstreeks naar de oorlogsindustrie in Duitsland om te worden omgesmolten.

WV

37

Armband, zuurvork, taartschep, lepeltje en speldje, gemaakt van munten, zilver, afm. divers. Particulier bezit

Arbeitseinsatz: Verplicht werken in Duitsland

In mei 1941 werd door de Duitse overheid de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD) opgericht. Het was in eerste instantie een vrijwillige vorm van dienstplicht, wat inhield dat men in Duitsland ging werken omdat daar de mannen aan het front waren ingezet en de industrie arbeidskrachten te kort kwam. Volgens de propaganda tegen een goed loon en gunstige arbeidsvoorwaarden. Echt storm liep het niet en al snel veranderde het daardoor in een verplichting en wer-

den werkloze mannen vanaf de leeftijd van 18 jaar, via het gewestelijk arbeidsbureau naar de oorlogsindustrie in Duitsland uitgezonden. Ook de medewerkers van Maatschappij De Betuwe ontkwamen daar op den duur niet aan, want voor het bedrijf was er geen werk genoeg door gebrek aan energie. Het Arbeidsbureau wist precies hoe de stand van zaken was en wees een aantal medewerkers aan die zich moest melden voor arbeid in Duitsland. Een aantal dook

Briefkaart van een krijgsgevangene aan Maatschappij De Betuwe te Tiel.
Collectie: Regionaal Archief Rivierenland

Koffer, vervaardigd bij Maatschappij De Betuwe Tiel
Hout, afm.: 75 x 45 x 25 cm. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 00356)

onder, maar zij die dat niet konden, gingen zich noodgedwongen melden. De directie van de fabriek gaf daarop Huib van Os, de baas van de timmerwinkel van de kuiperij, opdracht voor deze mensen een houten zogenaamde evacuatiekoffer te maken. Deze werd gevuld met wat eerste levensbehoeften, een extra stel ondergoed, een paar klompen en een overall. Medewerker Jan Bronmans meldde zich niet en dook onder. Hij bewaarde zijn koffer tot na de oorlog en schonk hem uiteindelijk aan het museum. Voor de uitgezonden mede-

werkers viel het contact ook niet geheel weg. Maatschappij De Betuwe stuurde naar hen en haar bijzondere (zaken)relaties regelmatig voedselpakketten, wat een aantal bedankbrieven opleverde, die in het bedrijfsarchief bewaard zijn gebleven.

WV

Affiche Winterhulp, zie nr. VII
Reproductie. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

Affiche verduistering, zie nr. XXVI
Reproductie. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

EHBO in oorlogstijd

Een bijzonder vormgegeven verband-trommel van de Zoelense EHBO staat symbool voor wat deze organisatie betekende voor vele burgers tijdens de bezetting. Vooral gedurende het laatste oorlogsjaar verrichtten de op vrijwillige basis werkende EHBO-ers ontzaglijk veel werk, waardoor levens werden gered. De vrijwilligers liepen grote risico's tijdens de beschietingen, die vanaf eind 1944 bijna dagelijks plaatsvonden en enkelen verloren zelf het leven bij reddingsacties. Wat de werkzaamheden van de EHBO in de dorpen inhield is nagenoeg onbekend. Wel weten we, dankzij een na de oorlog opgesteld verslag, dat de inzet van de Tielse EHBO-colonne voor haar bewoners en incidenteel ook voor de dorpen in de omgeving veel heeft betekend.

Ondanks rondvliegende granaatscherven tijdens de beschietingen op Tiel, bracht ze gewonden en doden met karren naar het noodziekenhuis in de Ambachtsschool aan de Waterstraat. In Echteld haalde ze gewonde gravers op, die door de Duitsers verplicht waren om tijdens de beschietingen aan de loopgraven in en

achter de dijk te werken. Ook verleende het actief, samen met het Rode Kruis, hulp bij de grote evacuatie die tijdens de winter van december 1944/ januari 1945 op gang kwam en waarbij onder andere de patiënten in de ziekenhuizen en bewoners van de bejaardenhuizen naar elders vervoerd moesten worden.

Voor al deze werkzaamheden kende het Nederlandse Rode Kruis aan dr. J.P. Asjes en de Tielse EHBO-colonne in oktober 1946 het Kruis van Verdienste toe voor het vele werk dat door hen onder zeer gevaarlijke omstandigheden was verricht.

WV

Insigne van een 'Helferin' van het Duitse Rode Kruis
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

EHBO doos met ingeplakt briefje Luchtbeschermingsdienst Zoelen
Metaal, afm.: 22 x 11 x 3.5 cm. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 04599)

Schaarste was troef

44

Naarmate de oorlog vorderde werd in onze regio het leven steeds moeilijker. Meer en meer artikelen gingen op de bon. Dat was overigens geen garantie dat je ze dan in de winkel kon kopen. Door de schaarste stegen de prijzen van veel artikelen tot ongekende hoogte. Mensen die onvoldoende geld hadden, zochten hun

Carbidlamp
Gebruikt door de familie Van Scheerdijk te Kapel-Avezaath
Metaal, afm.: 21.5 x 12.5 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

toevlucht tot de ruilhandel. Menige inhoud van linnen- of servieskast maar eveneens sieraden zijn toen ingewisseld voor noodzakelijke gebruiksartikelen en eten. Ook energie was schaars geworden. De elektrische stroom viel regelmatig uit maar gelukkig altijd maar voor korte duur. De gasleverantie was veel problematischer. De laatste twee oorlogsjaren werd de aanvoer van kolen, die nodig waren voor de gasproductie in de gasfabriek, steeds moeilijker. Mensen waren aangewezen op koken op houtkachels. De aanvoer van olieproducten stakte waardoor olielampen en oliestellen om de was te waken en soep te trekken in de kast bleven. Al voor de oorlog waren carbidlampen gebruikt als auto- en vooral fietsverlichting. Tijdens de oorlog deden die lampen vaak dienst als verlichting want carbid was naar verhouding goedkoop en onder meer meestal bij metaalverwerkingsbedrijven verkrijgbaar. Die gebruikten het carbidgas bij het lassen. Tevens is de zogenaamde knijpkat in de laatste oorlogsjaren massaal gebruikt als zoeklicht en verlichting in huis wanneer er geen stroom was.

BL

45

Knijpkat
Metaal, afm.: 8.8 x 8 x 3 cm. Collectie:
Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 01670)

Kabouter Goederaad geeft in een advertentie advies aan de bevolking over gas- en electriciteitsgebruik
In: De Teisterbander 5 januari 1944

Oorlogsgeld

46

Na de nederlaag in mei 1940 begon de bevolking muntgeld te sparen: men verwachtte dat de zilveren en gouden munten hun waarde zouden behouden en het papiergeld niet. Die spaardrift van muntgeld veroorzaakte een run op de banken, waarop de Duitsers direct de nodige maatregelen namen door het beperken van de opname van geld. Het gevolg was een gebrek aan contanten. Overigens kostte een brood in 1940 acht cent en een liter melk zes. Met muntgeld kon dus heel wat worden betaald en in de praktijk waren er slechts weinig biljetten in omloop. Het tekort aan contanten is toen bestreden door het uitgeven van papieren noodgeld maar daar voelden de Duitsers niets voor.

De oplossing kwam al in 1940 door de invoering van de nikkelen stuiver en in 1941 werd verder geëxperimenteerd met zink. Pas begin 1942 zijn op grote schaal munten van dit metaal uitgegeven: de cent, de 2,5 cent, de stuiver en het dubbeltje. Daardoor verdween de schaarste hieraan. Niet alleen het materiaal veranderde, ook het uiterlijk: de beeltenis van de door de Duitsers gehate koningin Wilhelmina verdween

daarmee uit het geldcircuit. Haar plaats werd onder andere ingenomen door een vikingschip.

Gelijk met de introductie van de zinken munt moesten de oude zilveren worden ingeleverd, iets dat maar ongeveer 10% van de in totaal in omloop gebrachte hoeveelheid opleverde. Ook de gouden tientjes, een wettig betaalmiddel in die tijd, moesten het ontgelden maar die oogst was eveneens gering.

Ondertussen bleek dat de zinken munten, die bij uitgifte deden denken aan zilver, snel oxideren, vuil worden en slijten en nauwelijks zijn schoon te maken.

Na de capitulatie van de Duitsers wilde men zo snel mogelijk 'zijn oude geld terug' met de afbeelding van de koningin. Het duurde uiteindelijk tot april 1948 voor het zover was: het vervangen van het gehate oorlogsgeld door nieuwe munten: de cent en de stuiver van brons en het dubbeltje en het kwartje van nikkel.

PvdS

47

Oorlogsgeld
Zink, afm.: 1.1 tot 2.5 cm. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 01673)

Liever sigaretten dan een stukje vlees

48

'Amateurs sigaretten' werden ze genoemd, gemaakt van tabak dat in de Tweede Wereldoorlog geteeld werd door particulieren, *amateurs*. Ook het Tielse museum bezit een paar van die pakjes. Ze waren verre van smaakvol en toen de geallieerden eenmaal de Duitsers verdreven hadden en betere Engelse en Amerikaanse sigaretten uitdeelden, bleven de sigaretten van de amateurs meestal ongebruikt liggen.

Juist in spannende omstandigheden gaat een mens roken. Echte rokers die toen tussen een boterham en een pakje sigaretten konden kiezen, zouden vaak het laatste gekozen hebben. De opgedreven prijzen van de rookwaar stegen zelfs boven die van een stukje vlees uit. Tabaksteelt was er in Nederland al vanaf de zeventiende eeuw, vooral op de zuidelijke hellingen van Rhenen en Amerongen. Het land telde een aantal tabaksfabriekjes. Daar gingen de tabaksbladeren naartoe. Ook in Tiel heeft – minstens – één fabriekje bestaan: H. Hijmans en Co, al in 1828 opgericht. Tot 1955 bestond het, op een locatie tussen de Weerstraat en de Westluidensestraat. In het begin van

Advertentie zaad voor eigen teelt tabak
In: *De Teisterbander* 19 februari 1943

de twintigste eeuw zakte de teelt in omdat er zoveel goedkope en betere tabak geïmporteerd kon worden. Gaandeweg de oorlog begon de teelt weer, vooral de zelfteelt door particulieren. Deze zelfteelt en waartoe dat kon leiden, is één van de bijzonderste verhalen die mijn vader over de oorlogstijd vertelde. Hij was geen moestuinman maar wel een 'straffe' roker en ook hij legde, op een tuintje in het open land tussen Leiden en Oegstgeest, een tabaksveldje aan. De planten deden het goed. Iedere dag ging hij kijken maar soms keek hij er naar vanaf de weg, op enige afstand.

Amateurs sigaretten
Tabak, papier, afm.: 6.5 x 6 cm. Collectie: *Flipje en Streekmuseum Tiel* (nr. 04581)

Ja hoor, ze stonden er nog, ze waren niet gestolen. Want er werd wat 'afgestolen'. Toen hij dan zou gaan oogsten, bleek alleen het eerste rijtje planten er nog te staan (te zien vanaf de weg), wat zich erachter bevond was gestolen. De dief had slim dat rijtje laten staan om niet te vroeg mijn vader aan een onderzoek te laten beginnen. 'En als je de dader op het spoor gekomen was?' vroeg ik hem. 'Ik had hem vermoord', antwoordde hij.

AN

Zak Amateurtabak van Hijmans Tabaksfabriek Tiel
Collectie: *Flipje en Streekmuseum Tiel* (nr. 04407)

49

Op de bon!

50

In oorlogstijd ontstaat meestal een tekort aan producten, vooral aan voedsel. Dat heeft te maken met het feit, dat de productie in dienst van de oorlogvoering wordt gesteld, dat duizenden mannen in het leger dienen, dat grenzen gesloten zijn, door hamsteren en in het uiterste geval door roof en plundering. Dan wordt voedsel dus duur in oorlogstijd. In de tijd vóór 1900 gingen arme mensen dan

ook massaal dood van de honger in oorlogen. Of ze hadden zo weinig, dat ze ondervoed raakten en vatbaar waren voor ziekten – met hetzelfde gevolg.

In de twintigste eeuw probeerden overheden om de schaarse voedingsmiddelen zo eerlijk mogelijk te verdelen. Dit kon door middel van voedseldistributie. Mensen kregen bonnen,

ppelen	Aardappelen	Aardappelen	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH
47	48	48	48 ^A	47 ^A	46 ^A	45 ^A	44 ^A	43 ^A	42 ^A	41 ^A		
ppelen	Aardappelen	Aardappelen	48 ^B	47 ^B	46 ^B	45 ^B	44 ^B	43 ^B	42 ^B	41 ^B		
47	48	48	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH
MEEN	ALGEMEEN	ALGEMEEN	VOEDINGSMIDDELEN VOOR HOUDERS VAN INLEGVELLEN GA 401									BOEKJE
271	276	276	11e EN 12e PERIODE 1944 (1 OCTOBER - 25 NOVEMBER)									KA 411-412
MEEN	ALGEMEEN	ALGEMEEN	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE
272	277	277	A95	A95	A91	A89	A87	A85	A83	A81		
MEEN	ALGEMEEN	ALGEMEEN	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE
275	278	278	A96	A94	A92	A90	A88	A86	A84	A82		
MEEN	ALGEMEEN	ALGEMEEN										
274	279	279										
MEEN	ALGEMEEN	ALGEMEEN	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD
275	280	280	48 ^{A(0)}	47 ^{A(0)}	46 ^{A(0)}	45 ^{A(0)}	44 ^{A(0)}	43 ^{A(0)}	42 ^{A(0)}	41 ^{A(0)}		
MEER	BOTER		BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD
48 ^A			48 ^{A(0)}	47 ^{A(0)}	46 ^{A(0)}	45 ^{A(0)}	44 ^{A(0)}	43 ^{A(0)}	42 ^{A(0)}	41 ^{A(0)}		
MEER	BOTER		BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD
48 ^B			48 ^{A(0)}	47 ^{A(0)}	46 ^{A(0)}	45 ^{A(0)}	44 ^{A(0)}	43 ^{A(0)}	42 ^{A(0)}	41 ^{A(0)}		
MEER	BOTER		BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD
48 ^B			48 ^{A(0)}	47 ^{A(0)}	46 ^{A(0)}	45 ^{A(0)}	44 ^{A(0)}	43 ^{A(0)}	42 ^{A(0)}	41 ^{A(0)}		
MEER	BOTER		BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD
48 ^B			48 ^B	47 ^B	46 ^B	45 ^B	44 ^B	43 ^B	42 ^B	41 ^B		
MEER	BOTER		BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD
48 ^B			48 ^B	47 ^B	46 ^B	45 ^B	44 ^B	43 ^B	42 ^B	41 ^B		
MEER	BOTER		BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD
47	48	48	48 ^B	47 ^B	46 ^B	45 ^B	44 ^B	43 ^B	42 ^B	41 ^B		
MEER	BOTER		BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD	BROOD

Distributiebonnen
Papier. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

die ze nodig hadden om voeding te mogen kopen. Ze moesten overigens gewoon betalen, maar de prijzen werden dan ook door de overheid gecontroleerd. In Nederland kende men dit systeem al in de Eerste Wereldoorlog en vanaf oktober 1939 werd het opnieuw ingevoerd. Op den duur was bijna alles 'op de bon', niet alleen voedsel, maar eveneens stoffen en andere zaken.

Vanaf 1942 werden de producten steeds schaarser. Dit hield in, dat men met de bonnen steeds minder kon krijgen. Wat er op enig moment beschikbaar was, kon in de krant worden gelezen. Dan nog was het vaak een kwestie van haast maken, want 'op' was ook echt 'op'. De toegewezen rantsoenen werden steeds lager.

Een extra nadeel van de distributie was, dat men zich moest legitimeren om bonnen te krijgen. Daardoor konden onderduikers er bijvoorbeeld nooit legaal aan komen. Door overvallen op distributiekantoren of het vervalsen van documenten probeerde de Ondergrondse daar iets aan te doen.

Publicatie distributiekring Tiel
4 oktober 1944
Papier. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

Tenslotte was er nog de zwarte markt, het illegaal (ver)kopen zonder bon. Het was riskant en duur. Begin 1945 kostte in Tiel een kilo aardappels op de zwarte markt acht gulden, een pond koffie driehonderd gulden en een brood dertig gulden. En dat in een tijd, dat honderd gulden een heel redelijk maandloon was!

51

Niet bestendig genoeg meer voor nieuwe tijd

52

Wat een nostalgie wekt het op, zo'n publicatiekastje waar ze vroeger krantenpagina's in hingen of een telexbericht zoals in dit kastje dat ooit voor het raam hing van de Tielsche Courant. Het schijnt te dateren van omstreeks 1915. Ik heb dat niet mee-

Publicatiekastje Tielsche Courant 'Per TELEGRAAF'
Met laatste telexbericht 28 oktober 1940
Hout, glas, afm.: 63.8 x 45 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 03430)

gemaakt. Wel nog dat uitslagen opgehangen werden maar dan aan de binnenkant van de ramen. De kastjes waren niet vandalismebestendig genoeg meer voor de nieuwe tijden.

Toch ben ik nog lang die bevallige houten dingen tegengekomen. Maar waar?, vraag ik me af. Het moet in dorpen geweest zijn, mogelijk in het buitenland waar de sociale controle nog groot was en jeugd het niet waagde ze te besmeuren of in brand te steken.

Behalve het opschrift van de krant staat er ook 'Per TELEGRAAF' op. Daarmee wordt niet de roemruchte krant bedoeld maar de telegraaf die tekens en daarmee berichten over grote afstand kon versturen. Dat gebeurde op heel primitieve wijze al vanaf het begin van de negentiende eeuw. Het was behelpen maar wat heet behelpen; een ruiter te paard deed er in die tijd veel langer over. Rond 1835 werd de elektrische telegraaf uitgevonden. Iedereen heeft weleens in een oude film gezien hoe een telegrafist met een seinsleutel zit te seinen. De tekst wordt in code overgeseind en aan de ontvangtkant

weer ontcijferd en eventueel op schrift gesteld. De telex – ook weer zo'n fenomeen van lang geleden – werd rond 1920 uitgevonden. Op een grote typemachine werden de binnenkomende tekens meteen in gewoon schrift overgezet. Vooral kranten maakten er gebruik van.

Het bericht in het oude Tielsche Courant-kastje is van 28 oktober 1940 en gaat over de aanval van Italië op Griekenland. Dat bericht moet dan 'per telegraaf', dat wil zeggen per telex, naar Tiel geseind zijn.

AN

53

Telegrafist in actie in een legervoertuig. Particulier bezit

Een fiets met houten banden

54

De machtsovername door de Duitsers in mei 1940 bepaalde kort na de capitulatie bijna alle gesprekken. Maar voor de gewone man veranderde er in die eerste oorlogsmaanden

Spotprent op de vorderingen van fietsen
Uit: 'Gek en Wijs tijdens Seijs', uitgave Kompas Den Haag.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

niet zoveel. Daarna werd dat anders. De eerste tekenen van de Jodenvervolgving dienden zich aan en de vrije meningsuiting werd aan banden gelegd. Kritische kranten kregen een verschijningsverbod, radio's moesten worden ingeleverd en er werd een begin gemaakt met een distributiesysteem. In 1942 kwamen de eerste scheurtjes in de geoliede oorlogsmachine van de Duitsers. De aanvoer van allerlei uitheemse producten viel stil en langzaam maar zeker werd Nederland geplunderd om de Duitse oorlogsindustrie aan de gang te houden. Daarvoor was veel staal nodig. Vanwege het gebrek aan ijzererts vorderden de bezetters alles wat bruikbaar was. Kerkklokken werden omgesmolten en fietsen werden naarmate de jaren verstreken steeds indringender gevorderd. Dat laatste kwam hard aan hoewel velen een ontheffing kregen van de inleverplicht. Vrijwel niemand had een auto en de fiets was het voornaamste vervoermiddel. Aanvankelijk leverde slechts een klein deel van de bevolking de doorgaans oudste karretjes in. Naarmate de ijzernood in Duitsland steeg werden de invorderingsmethodes grondiger. Soldaten belden

aan en inspecteerden de woningen en schuurtjes wanneer je zei geen fiets te hebben. Steeds meer zijn er toen gedemonteerd opgeslagen op moeilijk vindbare plaatsen. Voor degenen die hun rijwiel nog mochten gebruiken was het gebrek aan banden een groot probleem. Nieuwe waren al snel niet meer te koop. De grondstoffen om ze te maken ontbraken. Inventiviteit zorgde voor een oplossing. Houten blokjes bijeengehouden door een vernuftig bevestigingssysteem aan de velg en door een leren riem, die ook zorgde voor geluidsdemping en overmatige slijtage van de blokjes, maakten het enigszins comfortabel fietsen nog

Deel van een fietswiel met houten band
Metaal, hout, leer, afm.: 70 x 3 cm
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 01700)

mogelijk. Maar daarvoor moest je wel handig zijn of een deskundige hulp beschikbaar hebben. Als die ontbrak was je aangewezen op het rijden op de kale velg. Met een oud karretje deed je dat. Maar een goede fiets waagde je er niet aan.

BL

Vrijstelling voor inbeslagname van de fiets van mevr. Hoogenboom om zo haar man te kunnen blijven helpen
Collectie: Regionaal Archief Rivierenland (T 0150; nr. 18)

55

Koken met weinig brandstof: een noodkacheltje en een hooikist

56

Noodkachel
Ijzer, afm.: 34.5 x 17.5 x 16 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 01678)

Naarmate de oorlog vorderde, was er steeds minder brandstof. Al in 1943 waren er nauwelijks nog steenkolen en het gebruik van turf voor stoken en koken nam toe. Maar ook daarvan werd de hoeveelheid minder en op den duur moest men het stellen met hout, dat zelf werd gezocht of gekapt.

Het koken op een gewone kachel, zoals dat nog heel gangbaar was, werd bijna onmogelijk. Er moest veel brandstof in en veel van de warmte kwam niet bij het te koken voedsel, maar verdween in de keuken of zelfs in de buitenlucht. Daarom maakte

een knutselaar een klein noodkacheltje. Het was gemaakt van een oude pan met daarin nog een aparte cilinder voor de brandstof. Op die manier kon de warmte maar één kant op, omhoog naar de pan met eten, dat aan de kook moest worden gebracht. Dat er naast die warmte ook rook de keuken inkwam, nam men op de koop toe.

Wie in een vooroorlogs kookboek kijkt, ziet dat de kooktijden lang waren, soms tot drie uur aan toe.

Advertentie geld besparen met de hooikist
In: *De Teisterbander* 23 december 1942

Hooikist
Hout, hooi, wol, fabricaat: Zagerij en Kistenfabriek F.L. Hofman, Amsterdam, afm.: 33 x 28 x 28.5 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 03215)

Dat kostte meer brandstof dan er was! Daarvoor werd de hooikist in ere hersteld. Dit was een in 1898 uit Denemarken ingevoerde manier om eten gaar te krijgen. Het principe is, dat hooi (of houtwol) goed isoleert. Dat hooi werd in een kist gepakt met in het midden net genoeg ruimte voor een pan. Als men het eten in de pan aan de kook had gebracht, werd die in de hooikist geplaatst en de kist gesloten. Door de isolerende werking van het hooi bleef de pan wel drie tot zes uur op temperatuur en zo werd het eten 'vanzelf' gaar.

'Van de nood een deugd maken' gaat hier zeker op! Bedrijven die hooikisten verkochten, overdreven de voordelen: eten kookte niet meer over, pannen koekten niet meer aan en de huisvrouw kon dus gerust uren weg gaan zonder risico. De hooikist bestaat nog, want voor kampeerders is hij handig. Je kunt er zelf ook een maken van een koelbox. Gewoon vullen met hooi!

ES

57

‘Noodziekenhuis Mariënwaard Beesd’

58

Eind 1944 begonnen de geallieerden met de beschietingen op de stad Tiel waardoor ze, naast de door de Duitsers aangebrachte vernielingen, driekwart van de binnenstad verwoestten. Ook de ziekenhuizen, Sint Andreas en Bethesda, ontkwamen daar niet aan. Vanwege het toenemende beschietingsgevaar werden de patiënten op 25 oktober 1944 verhuisd naar de aan de Waterstraat gevestigde ambachts-

school. In de kelder opereerde men en op de met zandzakken tegen kogels en granaatscherven beschermde begane grond verpleegden ze de patiënten. Door de beschietingen kwamen er steeds meer slachtoffers. Wegens ruimtegebrek werden daarom andere zieken en gewonden in de kelders van de HBS en van de r.-k. pastorie en kerk ondergebracht. In de telefooncentrale van de PTT was de kraamkamer gevestigd.

Toen de Duitse overheid de algehele evacuatie verplicht stelde zijn met behulp van de Tielse EHBO de patiënten en het personeel met boerenkarren op 25 januari 1945 overgebracht naar Beesd, waar men in het huis van de familie van baron Van Verschuer, op het landgoed Mariënwaardt, een noodhospitaal inrichtte. De familie had hiervoor een aantal kamers en de bibliotheek ontruimd. In de zogenaamde ‘witte kamer’ werd geopereerd. De andere kamers dienden als ziekenzaal. De artsen en verpleegsters zijn toen op een van de zolders en in een tuinhuisje gehuisvest. Dankzij het meegekomen personeel van de ambachtsschool lukte het om eigen elektriciteit op te wekken voor

Kannetje ‘Noodziekenhuis Mariënwaard Beesd’ Vervaardigd door firma Goedewaagen te Gouda, aardewerk, afm.: 13 x 10 cm. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 04185)

59

Binnenblad van het dagboek van Joke Seckel, verpleegkundige in het noodziekenhuis te Beesd Collectie: Regionaal Archief Rivierenland (T 0039; nr. 605)

de operatiekamer. Tot juni 1945 opereerde daar dokter Hoogenboom, geassisteerd door twee ondergedoken jonge artsen en operatiezuster Aaltje. Volgens een in het ziekenhuis in 1991 aangetroffen kaartsysteem uit die periode zijn toen 159 operaties verricht. Het was ook in dit noodziekenhuis dat voor het eerst penicilline is gebruikt, dat Waalcrossers en vervolgens koeriers vanuit het bevrijde gebied bij dokter Hoogenboom bezorgden. Vele patiënten hadden daaraan

hun leven te danken. In juli 1945 konden men weer terugkeren naar Tiel. Ter herinnering aan de periode van het noodziekenhuis vervaardigde de Goudse plateelfabriek Goedewaagen na de oorlog een herinneringskannetje, dat vermoedelijk alle toenmalige medewerkers als geschenk kregen. Het tentoongestelde exemplaar is in 1990 door mevrouw A. Hoogenboom-Bleijenberg aan het museum geschonken.

WV

Smokkelen met de buikkruik

60

‘Kijk, deze heeft mijn grootvader nog gemaakt’, vertelt Sietse Sijsma, wijzend op een curieuze buikkruik. ‘we woonden in Tiel en hij werkte bij de Metaalwarenfabriek Rio aan de Heiligestraat. Mijn vader was rentmeester en kende veel boeren in de omgeving. Hij bond de kruik op zijn buik en gebruikte deze dan om melk te smokkelen.’

Het op deze manier melk halen was illegaal, want dit doorbrak het systeem om samen het steeds schaarser wordend voedsel te delen via een bonnenstelsel (zie nr. XX). Toch stimuleerde de overheid het zelf telen van groente. In mei 1941 stelde de gemeente Tiel grond beschikbaar aan een commissie om hiervan stukken uit te geven aan minvermogenden. Op de Nieuwe Kade lagen 50 percelen, bij het slachthuis 3 en op het Pannenhuis, gelegen tussen Papesteeg en stationsgebied, 131 stuks. In april 1942 leverde het Rijks-tuinbouwconsulentschap zeshonderd gram sojabonen om te poten in de stadhuistuin. Opmerkelijk was de oproep van de Nederlandse Heide-maatschappij datzelfde jaar om eikels, kastanjes en beukenootjes te

gaan verzamelen om er surrogaatkoffie, spijsolie en varkensvoer van te maken. Men stelde zelfs een speciale ontvanger aan, namelijk W.S. Schoots aan de Voor de Kijkuit.

Toen er vraag ontstond van directies van fabrieken en scholen om voor hun arbeiders en leerlingen te voorzien in warm eten, kwam er in januari

*Buikkruik om melk in te halen
Messing, afm.: 22 x 17 cm. Particulier bezit*

*Affiche met oproep om zelf boomzaden te gaan verzamelen
Reproductie.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel*

61

1943 een centrale keuken in gebouwen op het Korenbeursplein. Hier stonden vijf kookpotten met een capaciteit van twaalfhonderd porties voedsel per dag. Ook particulieren konden van deze voorziening gebruik maken. Een maaltijd kostte in september 1944 een kwartje (huidige koopkracht circa 3,40 euro). En wat kreeg men hier dan voor? J.A. Slootweg uit de Jacob Cremerstraat heeft in zijn dagboek een weekmenu opgeschreven en vertelt meteen hoe

het smaakte. Het betrof erwtensoep en stamppotten van aardappelen met wortelen en diverse koolsoorten. Soms was er een beetje appel- of perenmoes bij, vlees ontbrak. De erwtensoep vond hij ‘zeer goed’, maar de rodekoolstamp kwalificeerde hij als ‘niet te eten.’ Bovendien: ‘Al deze gerechten waren vetloos!’ Je moest inventief zijn om dit soort karige maaltijden aan te vullen. Bijvoorbeeld door zelf melk te smokkelen.

PS

En toen werd het donker

62

De Duitse bezetter nam diverse maatregelen om te voorkomen dat geallieerde bommenwerpers hun weg konden vinden aan de hand van verlichting die vervoersmiddelen en gebouwen uitstraalden. Tijdens de oorlogsjaren waren de avonden letterlijk zeer donker aangezien er nauwelijks verlichting toegestaan was.

De verlichting van gemotoriseerde voertuigen, (motor)fietsen en boten moest tot een minimum worden beperkt. Een zeer dun zwak lichtje was toegestaan. Voor gebouwen gold dat er geen enkele lichtstraal naar buiten mocht schijnen. Om dit te controleren voerde de luchtbeschermingsdienst intensieve controles uit. Mensen die ze betrapten op te ruim licht voeren tijdens het rijden of het niet

voldoende verduisteren van de woning kregen een waarschuwing, maar al snel ging men over tot het geven van boetes. Zo kreeg op 13 januari 1944 de tuinbouwer Adrianus Marinus Schoots, een geldstraf van vijftwintig gulden of bij niet betalen vijf dagen hechtenis voor het branden van licht in zijn schuur. Door twee niet afgeplakte ramen straalde het licht zeer sterk naar buiten. Zijn gloeilamp, een Philipslamp van 60W, werd verbeurd verklaard.

Maar het niet verduisteren van de woning kon nóg zwaarder bestraft worden. Op 23 oktober 1943 deelt burgemeester Mes van Wadenoijen 'met eer' mee dat 'op 20 oktober 1943 A. Linkenhoff, A.D. van de Selm en A. van Mourik, allen wonende

Rol verduisteringspapier

Papier, afm.: 72,5 x 4 cm. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 05119)

te Wadenoijen, betrappt zijn op het niet verduisteren van hun woning. Zij zullen vanaf donderdagmiddag 28 oktober tot en met zondagmiddag 31 oktober tot 12 uur afgesloten worden van lichttoevoer'. Enkele woningen aan de Culemborgsche Grintweg werden in februari 1944 drie weken afgesloten van het elektriciteitsnet omdat zij niet goed waren verduisterd. De kosten voor de afsluiting en het weer aansluiten kwamen natuurlijk voor rekening van de overtreder.

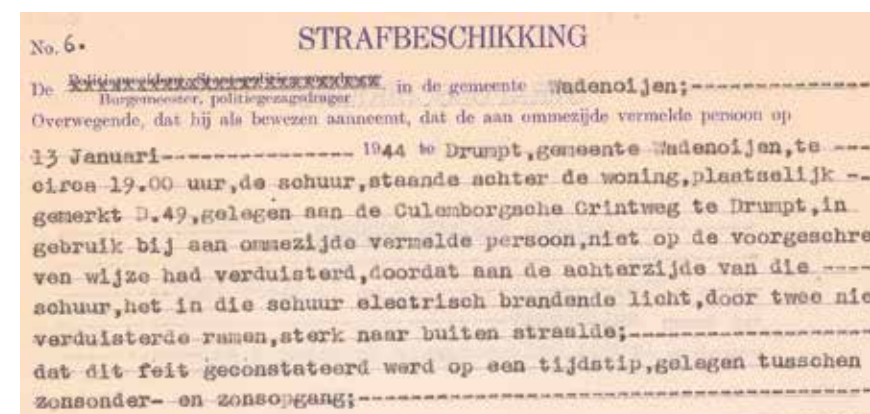
Of al deze verduisteringsmaatregelen geholpen hebben is maar de vraag, want de geallieerde bommenwerpers maakten gebruik van radar om hun weg naar Duitsland te bepalen.

MdB

Spotprent op de verduistering. Collectie: Smit / Kers

63

Deel van de strafbeschikking van Adrianus Marinus Schoots, 20 januari 1944
Collectie: Regionaal Archief Rivierenland (T 0049; nr. 2315)

B.A.B.: Bureau Afvoer Burgerbevolking

64

Het werk van de medewerkers van het Bureau Afvoer Burgerbevolking in de winter 1944-1945 was verre van ongevaarlijk. Terwijl de stad Tiel regelmatig onder geallieerd vuur lag (zie bijvoorbeeld het hek schuin tegenover Bellevue waar nog de inslag van een granaat te zien is) moesten zij voor de evacuatie zorgen van duizenden Tielenaren. Het was voor Tiel niet de eerste keer: tussen 13 en 15 mei 1940, tijdens de Slag op de

Grebbeberg, was het al eerder gebeurd, maar de evacuatie van 1944/1945 heeft tot aan de dag van vandaag haar sporen nagelaten. De stad was na het mislukken van de 'Slag om Arnhem' frontlinie: de geallieerden lagen aan de zuidkant van de Waal en de Duitsers aan de noordkant. Vrijwel dagelijks bestookten zij vooral Tiel, Echteld en Ochten waardoor de situatie voor de inwoners steeds hachelijker werd.

Geëvacueerde familie trekt door Geldermalsen. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

Tiel was 'Sperrgebiet' geworden. Op 28 oktober 1944 werd de inwoners van de Kwelkade en omgeving aangezegd dat zij op 30 oktober moesten zijn vertrokken. Vaak met achterlating van het grootste deel van hun eigendommen. De meesten dachten dat het voor korte tijd was maar het zou uiteindelijk bijna driekwart jaar duren voordat zij hun huis, vaak leeggeroofd, weer terugzagen. Als het er nog stond.

Ter voorbereiding van de evacuatie op grotere schaal werd op 6 november 1944 het Bureau Afvoer Burgerbevolking (ook wel 'Boerenarbeidersbond' genoemd) opgericht en op 17 november eisten de Duitsers binnen veertien dagen de algehele evacuatie van de Tielse bevolking, uitgezonderd zo'n zeshonderd mannen die zij nodig hadden voor het barricaderen van Tiel met gestapeld puin en het graven van tankgrachten. Op 16 januari 1945 deelde de stadsomroeper mee dat iedereen die zich na 20 januari nog in Tiel bevond zou worden doodgeschoten, waarna het B.A.B. werd opgeheven. De inwoners van Tiel, inclusief Drumpt, vertrokken tot aan Friesland toe, om pas in de bloesemtijd terug te keren naar een goeddeels verwoest Tiel. Maar uit de evacuatie bloeiden ook liefdes op: maar dat is een ander verhaal.

PvdS

Helm met opschrift B.A.B.
Metaal en leer, afm.: 29 x 24 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel
(nr. 00959)

Beeldje in de vorm van een koe
Aardewerk
Bij terugkeer van zijn evacuatieadres trof schoenmaker D. van Doorn dit beeldje gebroken aan. Het was door onbekenden uit het slaapkamerraam van zijn huis aan de Konijnenwal gegooid. Hij lijmde de stukken en heeft de koe altijd als aandenken aan de evacuatie bewaard.
Particulier bezit

65

Jodenster

66

De invoering van de Jodenster was het (voorlopige?) eindstation van het eeuwen lang 'kenmerken' van de Joden. Binnen West-Europa gebeurde dat vanaf 1270 nadat pausen en concilies meermalen de verplichting oplegden dat alle Joden in het Heilige Roomse Rijk een zogenaamde Jodenhoed moesten dragen waarin de kleur geel domineerde. Een uitzondering hierop was de Republiek der Nederlanden maar daar werden zij, toch discriminerend, niet toegelaten tot de gilden en hen, tot het eind van de 19e eeuw, de toegang tot sociëteiten ontzegd. Er was dus eigenlijk niets nieuws onder de zon toen de Duitsers de Davidster invoerden die op de kleding moest worden genaaid na deze eerst zelf te hebben betaald, dat inclusief één schaarse textielbon per 4 sterren. Na de invoering van de ster in Polen in 1939 was als eerste Duitsland (1941) en vervolgens Nederland (1942) aan de beurt. In totaal produceerde de voormalig Joodse textielfabriek 'De Nijverheid' in Enschede tegen de 570.000 sterren.

De invoering gebeurde met medewerking van de Joodsche Raad, een college van vooraanstaande Joden.

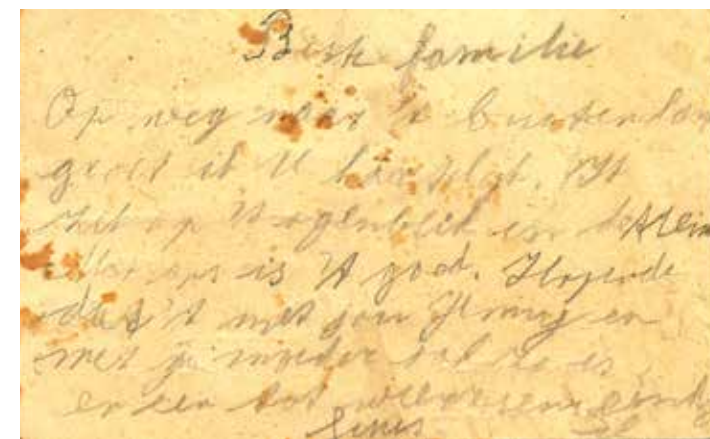

Jodenster
Textiel, afm.: 11.5 x 11.5 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel
(nr. 03423)

Die Raad kreeg de keuze voorgelegd mee te werken of het werk over te laten aan de Duitsers. Omdat men hoopte nog wat te kunnen sturen viel de keuze op meewerken. Met de invoering van de ster waren de Joden 'vogelvrij' en op straat altijd herkenbaar. Enkele weken na de invoering, in juni 1942, kreeg de Raad de opdracht namenlijsten te leveren met Joden die voor transport naar werkampen in aanmerking kwamen. Het aantal gedeporteerden uit Nederland liep uiteindelijk op tot boven de 100.000. Onder hen meer dan honderd Tielenaars (geboortig of woonachtig in Tiel op het moment van deportatie). De meeste kwamen via het Kamp Westerbork in Auschwitz of Sobibor terecht waar het merendeel direct na aankomst is vergast. Daarna zijn hun lichamen eerst nog beroofd van waardevolle metalen, zo-

Kaart van Suus van Buuren uit Westerbork, 12 januari 1943: 'Stuur s.v.p. levensmiddelen'
Collectie: Regionaal Archief Rivierenland (T 1356; nr. 20)

Briefkaart: Laatste bericht van Suus van Buuren, gedateerd 20 januari 1943. Vanuit Westerbork is zij op transport gezet naar de vernietigingskampen. De volgende dag is zij vermoord in Auschwitz.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

als gouden tandvullingen, voordat ze werden verbrand. Slechts een handjevol overlevenden keerde terug naar Tiel en bleef daar wonen. Het waren er te weinig om de Nederlands-Israë-

litische Gemeente in stand te kunnen houden. Uiteindelijk werd de voormalige synagoge een moskee voor de Somaliërs.

PvdS

67

De veertien oorlogsslachtoffers van Wamel

68

Herdenkingskruis gefusilleerden uit Wamel
Hout, afm.: 164 x 66 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel
(nr. 05232)

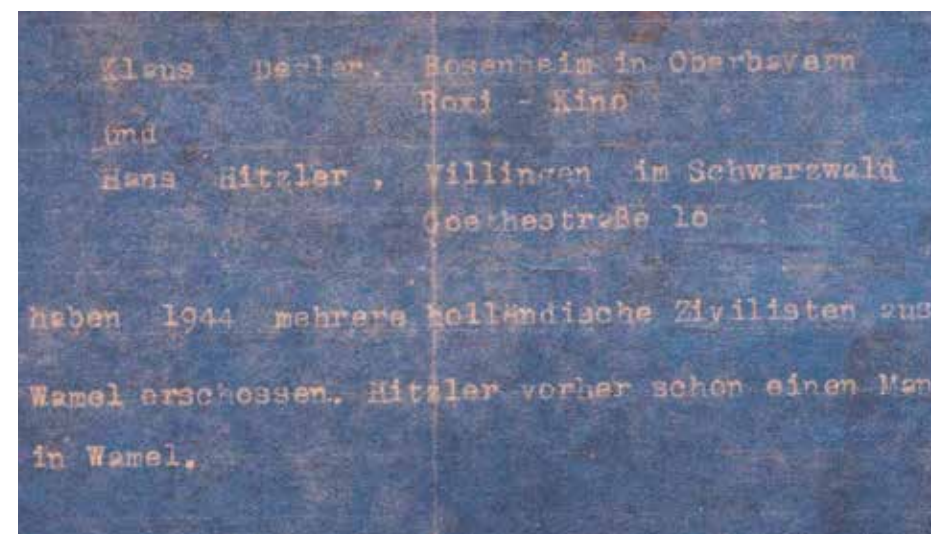
Op zondag 17 september 1944 bereikten geallieerde luchtplandingsgroepen de omgeving van Nijmegen. Voor de in Tiel gelegeerde Duitse bezetter was dit aanleiding om extra waakzaam te zijn. Soldaten van de 'Kriegsmarine' gingen daarom met iedere overtocht van de pont mee om te voorkomen dat via dit vaartuig de 'vijand' Tiel kon bereiken. Op dinsdag 19 september waren enkele Duitse soldaten vroeg in de middag een kijkje gaan nemen in Wamel. Daar waren de bevrijders toen nog niet gearriveerd. Ter hoogte van de kerk werden zij beschoten door de leden van de ondergrondse. De Duitsers trokken zich al schietend terug en voeren weer naar Tiel. Later in de middag nam de ondergrondse een NSB-er uit Wamel gevangen en schoten zij naar de Duitsers, die met de pont midden op de Waal voeren. De daaropvolgende nacht namen de Duitsers wraak en staken twee huizen in de buurt van de aanlegplaats van de pont in brand. Woensdag 20 september volgde een zwaardere vergelding. Een Duitse eenheid ging in Wamel aan land, stak opnieuw enkele huizen in brand en nam na een gewapend treffen met de onder-

grondse en enkele ondertussen gearriveerde Engelse soldaten willekeurig vijftien mannen gevangen. Een van hen, die probeerde te vluchten, werd ter plekke door de wraaknemers doodgeschoten. Veertien anderen namen zij mee naar Tiel. Volgens ooggetuigen werden zij daar, terwijl andere soldaten toekeken, gefusilleerd. De volgende dag zijn de stofelijke overschotten van de slachtoffers begraven op de r.-k. begraafplaats aan de J.D. van Leeuwenstraat.

De fusillade maakte diepe indruk op de bevolking van Wamel en Tiel. In Tiel markeert een plaquette aan de Waalstraat de plaats waar de fusillade van de veertien inwoners van Wamel plaats vond. Eerder stond daar een houten herinneringskruis dat nu te zien is in de oorlogszaal van het Flipje en Streekmuseum.

BL

69

Anonieme brief met de namen van twee Duitse soldaten die betrokken zouden zijn geweest bij de executie van de 14 personen uit Wamel
Collectie: Regionaal Archief Rivierenland (T 0039; nr. 316)

Dansen in een bevrijdingsrok

70

Vrouwen, sommigen in hun bevrijdingsrok, wachten op de bus, 1948. Collectie: Vrouwen van Nu, Drumpt

Het moet beslist een fleurig gezicht geweest zijn, al die vrouwen in hun bevrijdingsrokken bezig met een dans op het Binnenhof. Ook uit Drumpt en andere dorpen uit het Rivierengebied waren op 2 september 1948 delegaties naar Den Haag afgereisd. Het was een gezellig dagje uit geworden voor de leden van de bond van Plattelandsvrouwen. Eerst

bezochten ze de tentoonstelling 'De Nederlandse vrouw 1898 – 1948', een periode die samenviel met het gouden regeringsjubileum van koningin Wilhelmina, daarna namen enige leden deel aan de rokkendans.

Initiatiefneemster van de rok was mevrouw Mies Boissevain-van Lennep, die op het idee kwam tijdens haar

gevangenschap in concentratiekamp Ravensbrück. In haar cel had zij een dasje ontvangen, samengesteld uit lapjes van kledingstukken van familieleden, die bij haar allerlei herinneringen opriepen. Dit bracht mevrouw Boissevain na de bevrijding op het idee om vrouwen op een bestaande rok betekenisvolle stukjes textiel te laten naaien. Zo kon iedere vrouw haar eigen verhaal van de oorlog levend houden en symbolisch de wederopbouw uitdragen. Op ieder exemplaar staat '5 mei 1945', aangevuld met de jaartallen waarin de bezitster haar bevrijdingsrok droeg.

De voorbereidingen voor het feest waren al op zaterdag 26 juni 1948 gestart. Op die middag konden de dames op het terrein van huize Welgelegen te Kerk-Avezaath tussen twee en vijf uur voor fl. 1,50 hun rok laten stempelen, waarna deze ingeschreven werd in een heus nationaal register. De dag werd verder opgeleusterd door een defilé en een volksdansdemonstratie door de Betuwse Volksdansgroep, uiteraard in bevrijdingsrok. De organisatie kon volgens een verslaggever van de Nieuwe Tielsche Courant terugkijken op een geslaagde bijeenkomst. De enige smet was dat diverse dames het entreegeld, dat na aftrek van de kosten beschikbaar werd gesteld aan de koningin, hadden ontdoken. Op 14 augustus kwamen de dames Stolk

en Hartog naar Avezaath om de rokkendans, die de genoemde krant omschreef als 'zeer eenvoudig' en alleen bestaande uit 'wandelpassen', nogmaals in te studeren.

Het feest in Den Haag was ongetwijfeld het hoogtepunt in het bestaan van het fenomeen bevrijdingsrok. Begin jaren vijftig was ze weer verdwenen.

PS

Bevrijdingsrok
Textiel, afm.: 70 cm. Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel
(nr. 01199)

71

Eens oorlogstuig, nu siervaas of kruik

72

Souvenirs van oorlog en vrede zijn er eigenlijk altijd geweest. Ze moesten de herinnering hoog houden aan een turbulente periode vol schaarste, doorstane ontberingen en een explosie van vreugde bij de uiteindelijke bevrijding. De opkrabbelende Nederlandse industrie maakte dankbaar gebruik van de behoefte aan oorlogssouvenirs. Dat was na de wapenstilstand van 1918 zo geweest en na de Tweede Wereldoorlog kreeg de herinneringsindustrie een nieuwe kans. Toen de Tielenaren in mei en juni 1945 terugkeerden van hun evacuatieadressen, vonden ze niet alleen een geruïneerde stad, maar ook zwaar beschadigde en leeggeroofde fabrieken. Na herstel van de schade en installatie van nieuwe machines stond men voor een ander probleem, namelijk hoe aan de benodigde grondstoffen voor de productie te komen. Zo was inkopen van ruw tin en koper voor de metaalwarenfabrieken een groot probleem. Sommige fabrikanten waren echter vindingrijk. Metawa schakelde over op blik, verkregen uit oude biscuitblikken, waarvan de arbeiders speelgoed jeeps maakten. Deze handige terreinwagens waren door de bevrijders gebruikt en daarom

razend populair. De naam 'jeep' is overigens afgeleid van GP, de afkorting voor General Purpose, Engels voor algemeen gebruik. Blik was ook het materiaal voor duizenden broches met het Nederlandse wapen en 'je maintiendrai' die de Tielenaren produceerden.

Koperen hulzen van afgeschoten granaten boden eveneens kansen. De firma Kurz, gevestigd aan de Binnenweg, liet de zware onderkanten verwijderen en omsmelten. De hulzen zelf leenden zich uitstekend om,

*Vaas, gemaakt van een 75 mm granaathuls
Koper, afm.: 24,5 x 12 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel (nr. 05805)*

*Kruik, gemaakt van een granaathuls
Fabricaat: firma Kurz, Tiel
Koper, afm.: 30 x 9,5 cm. Particulier bezit*

*Asbak gemaakt uit de
onderzijde van een
granaathuls.
Sigarettenhouders van oude
munten
Koper, afm. 5 x 10,3 cm.
Particulier bezit*

*Onderzijde van bovenstaande
asbak*

voorzien van een nieuwe bodem en afneembare sluiting, een tweede leven te krijgen als kruik.

Van groot vakmanschap getuigt de hier afgebeelde siervaas die zijn leven eens begonnen was om dood en verderf te zaaien, maar nu de sfeer in huis van de bezitter moest opfleuren. Het vaaslichaam is karakteristiek getorst en daarna met een bolle hamer bewerkt om zo een levendiger uiter-

lijk te verkrijgen. De mond eindigt in fraaie plooien. Helaas is niet bekend wie dit stuk oorlogstuig omvormde tot dit opmerkelijke sieraad. Gebeurde dit in de fabriek of door een handige particulier thuis? De schenker van de vaas vertelde alleen dat hij deze in de Tielse binnenstad bij de afbraak van het Bethesda ziekenhuis had gevonden.

PS

73

Onderduikspel

74

Na afloop van de Tweede Wereldoorlog werden de gebeurtenissen en ervaringen al snel in een ander kader geplaatst. Naast alle verschrikkingen en persoonlijk leed was er ook ruimte voor leedvermaak t.o.v. diegene die tijdens de bezetting een andere keus had gemaakt. Een mooi voorbeeld van leedvermaak, zonder dat het persoonlijk werd, was het bordspel *Onderduikspel*.

Dit spel, waarvan het deksel al laat zien dat het de draak steekt met alles wat maar met de Duitse bezetting heeft te maken, is waarschijnlijk in 1946 uitgegeven door de Rotterdamse spelletjesfabrikant Luctor. Het bevat spelelementen van handelingen die de bezetter en collaborateurs hadden gespeeld zoals het verplicht

laten inleveren van radiotoestellen, het laten collecteren voor Winterhulp, oppakken tijdens een razzia of het op transport zetten naar een concentratiekamp. Daarnaast bevat het spelelementen die een duidelijke verwijzing zijn naar verzetsdaden, zoals het overvallen van een distributiekantoor, het stiekem luisteren naar de radio-uitzendingen van de B.B.C. en het onderduiken op een boerderij.

Kinderen en volwassenen dit spel laten spelen was een manier om opgelopen trauma's te verwerken. Als we dit nu zouden doen, zou het vooral een luchtige manier zijn om aan kinderen de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog te vertellen.

MdB

Onderduikspel
Karton. Particulier bezit

75

Een Duits soldatenbestek uit Asch

76

Een leger bestaat meestal uit jonge mannen. Hun eetlust kan groot zijn. Door de eeuwen heen is de bevoorradings van een opmarcherend leger één van de grootste problemen geweest. Soms losten veldheren het op door de soldaten te laten leven 'van het land', dat wilde dan simpelweg zeggen, dat ze het eten moesten vorderen of gewoon stelen van de bevolking. Later bestonden er meer ontwikkelde logistieke systemen. In de

Bestek van de Wehrmacht, gemerkt met hakenkruis
Roestvrij metaal, vervaardigd in Solingen, afm.: 19.7 x 4.6 cm.
Collectie: Flipje en Streekmuseum Tiel

twintigste eeuw was het in elk geval normaal, dat soldaten een noodrantsoen bij zich hadden. Dat kon dan – dankzij de technische vooruitgang – vaak ook uit één of meerdere blikken voedsel bestaan.

Om aangevoerd voedsel of blikken uit het noodrantsoen te kunnen opeten, had een Duitse soldaat in zijn bagage ook bestek: een set bestaande uit lepel, vork en mes met daarbij uiteraard een blikopener. Een handige ontwerper had een systeem bedacht, waarbij het bestek als mooi handzaam setje kon worden meegenomen. Dit hoorde net zo bij de standaarduitrusting van een soldaat als zijn helm en koppelriem.

Detail van heft van nevenstaande foto

77

Bekendmaking van het Militair Gezag. Verbod op het in bezit hebben van oorlogsbuit, inclusief militaire goederen en voorwerpen. Collectie: Regionaal Archief Rivierenland (T. 0049 nr. 757)

Vanaf de bezetting van Nederland waren er in dit land Duitse militairen gelegerd. Die hoefden niet te leven van hun noodrantsoenen. De *Wehrmacht* kocht (of stal) zijn voeding in ons land. Toch waren er op diverse plaatsen in Nederland ook magazijnen, waar het Duitse leger een opslagplaats had van onderdelen, uniformen, enzovoort. Eén van die magazijnen lag bij het Betuwse Asch.

Toen werd het mei 1945. De bevolking uit Asch en omgeving, die zo lang moest toezien hoe de Duitsers meenamen wat ze konden gebrui-

ken, vond kennelijk dat ze wel recht hadden op de spullen die de bezetter achterliet. Het magazijn in Asch werd door mensen uit de omgeving leeggemaakt. Een jongen uit Asch vond het Duitse soldatenbestek. Het leek hem reuze handig voor als hij weer eens zou gaan kamperen. Dus bleef het zuinig bewaard. Tot de eigenaar het wel wat vervelend vond om steeds weer dat Ielijke hakenkruis op zijn lepel en vork te zien. Hij legde het in de kast en stond het later graag af als curieuze herinnering aan een kwaad verleden.

ES

Bronnen

Anoniem, *Wat deed de EHBO? Verslag van de transportcolonne van de Afdeling Tiel der Nederlandsche Vereeniging E.H.B.O. gedurende de oorlogstijd 1940-1945*. Tiel, 1945

Anoniem, *Weet U wat er in de Betuwe ten gevolge van den oorlog geleden wordt*. Oosterhout, 1945

Anoniem, *Het grote gebod: gedenkboek van het verzet in LO en LKP*. Kampen, 1979

Anoniem, *Volk in nood. Oorlogsgedenkboek van de Betuwe en de boorden langs Rijn en Waal*. Heruitgave van de druk uit 1946. Tiel, 1980

Anoniem, *In Memoriam. Namenboek van de 103.000 Joodse Nederlanders, die de oorlog niet hebben overleefd en die niet een aanwijsbare laatste rustplaats hebben gevonden*. Den Haag, 1995

Alphen, J. van, *Tussen Waal en Lek. 1939-1945*. Zaltbommel, 1984

Arian, M., *Zoeken & scheuren. De jonge Sandberg*. Huizen, 2010

Bogaarts, M., Keverling Buisman, F., Lenders, W. & Meijel, L. van, *Bevrijding & wederopbouw. Naoorlogse perikelen in het bevrijde Gelderland*. Arnhem, 2010

Bruijn, H.C. de, ...*Al was het soms niet van harte... Lachen in bezet Nederland*. Soest, z.j.

Buisman, D.J.T., Putten jr., H. Th. van de, Sommeren, & B.J. Th. Van, *De B.A.B. op de bres (De belevenissen van de B.A.B. gedurende het tijdvak van 6 november 1944 tot 16 juni 1945)*. Tiel, 1947

Coppes, H., & Sibbelee, H., *Oorlogssporen. Amsterdam-Betuwe 1945*. Nijmegen, 2000

Daalderop, W.H.J.D. (tekeningen), Smit, dr. E., & Veerman, W. (teksten), *Getekend door oorlog*. Tiel, 2014

Edens, Y. (interviews), *60 Jaar vrijheid*. Uitgave van het 5-mei comité Tiel. Tiel, 2005

Feijten, C.D., *Vijf jaren leed in het land tusschen Maas en Rijn*. Tiel, 1949

Gemert, H. van (projectleider), *Vrij vertaald. 70 jaar bevrijding. Verhalen van ouderen uit de gemeente Tiel*. Tiel, 2015

Groeneveld, G., *Zo zong de NSB. Liedcultuur van de NSB, 1931-1945*. Nijmegen, 2007

Hemel, G. (eindredactie), *Het leven in Tiel, Wadenoijen en Kapel-Avezaath, deel 8: Oorlogsjaren*. Vianen, 2012

Hemmen, F. van, *Ooievaar brengt zondvloed. De onderwaterzetting van de Betuwe. December 1944 – maart 1945. Osevorenreeks nr. 52*. Kesteren, 1995

Houtkoop, A., *Tiel in 1945. (foto-selectie) Extra nummer Regionaal-historisch tijdschrift De Drie Steden*. 1995. Jaargang 16.

Huitsing, H.H., *Archiefstukken uit een verscheurde tijd in Tiel, Buren en Culemborg*. West-Betuwsche Bronnen. 1. Streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg. Tiel, 1985

Jong, dr. L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Juli '42 - mei '43*. Deel 6, pagina 494. 's Gravenhage, 1975

Jong, dr. L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Het laatste jaar*. Deel I en II. Eerste en tweede helft. Nrs. 10a t/m 10b. 's Gravenhage, 1980-1982

Kers, H.J., & Smit, dr. E. (eindredactie), *Kalendarium van Tiel. Deel IV. 1900-1949*. Tiel, 1993-2001

Klokke, dr. A.H., *Onderduikers in Tielse ziekenhuizen in oorlogstijd. Vervolg op de biografie van dr. C.J.J. Hoogenboom*. Artikel in: *Regionaal-historisch tijdschrift De Drie Steden*. 1997. Jaargang 18. Nr. 1. Blz. 12 t/m 14.

Kop, J. van de, *Herinneringen aan twee vliegtuigcrashes boven het dorp Wadenoijen en een oorlogsheld*. Artikel in: *Regionaal-historisch tijdschrift De Drie Steden*. 2005. Jaargang 26. Nr. 2.

Marchal A.G., 'Radio en Radiodistributie' in: *Tiel in oorlogstijd 1940-1945*, Deel 1, 109-115

Merkelbach, H.P.J.E., *Archiefstukken uit een verscheurde tijd in Tiel. Evacuatieaffiches 1944-1945*. West-Betuwsche Bronnen. 4. Streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg. Tiel, 1995

Mosk, R., & Waterman, J.H.P., *Onderzoek naar executies 20 september 1944 van 14 Wamelse burgers door Duitse militairen (Onderzoek LKPD RL-5050)* 2007

Nieuwenhuijse, I., *Tiel op de vlucht. Tielse evacués welkom in Friesland*. Dodewaard, 2005

Nieuwe Tielsche Courant, Jaargang 1948

Papo, J.P., *Roeien voor de vrijheid: oorlogsherinneringen*. Kesteren, 2002

Regionaal Archief Rivierenland, Toegang 0049, Gemeentebestuur van Wadenoijen, 1818-1956, inventarisnummer 1589

Regionaal Archief Rivierenland, Toegang 0049, Gemeentebestuur van Wadenoijen, inventaris nummer 2315

Regionaal Archief Rivierenland, Toegang 0049, Gemeentebestuur van Wadenoijen, inventarisnummer 2317

Regionaal Archief Rivierenland, Toegang 0049, Gemeentebestuur van Wadenoijen, 1818-1956, inventarisnummer 2473

Regionaal Archief Rivierenland, Toegang 0007, Gemeentebestuur Tiel, inventarisnummer 2122

Romijn, P.G.A., Een jonge vrouw onderweg van Tiel naar Gouda. Artikel in: *Regionaal-historisch tijdschrift De Drie Steden*. 2005. Jaargang 26. Nr. 2. Blz. 62 en 63.

Schipper, P., *Tussen Forceerstaak en Gietmal. 100 jaar metaalwaren uit Tiel*. Tiel, 1994

Tuil, J.C. van, & Kok-Majewska, E., *Oorlog en vrede in Rivierenland*. Tentoonstellingscatalogus. Tiel, 2010

Veerman, W. (red.), 'Stille getuigen' van oorlog, verwoesting en bevrijding. Tentoonstellingscatalogus. Tiel, 1995

Veerman, W., Dagboekfragmenten van reservekapitein G. Jansen, fortcommandant van 't Spoel bij Culemborg en zijn oorlogservaringen in de omstreken van Tiel en Culemborg. 1939/1940. Artikel in: *Regionaal-historisch tijdschrift De Drie Steden*. 2005. Jaargang 26. Nr. 2. Blz. 75 t/m 82.

Veerman, W., Zes dappere soldaatjes. 'Late' oorlogsslachtoffertjes in Drumpt. Artikel in: *Regionaal-historisch tijdschrift De Drie Steden*. 2005. Jaargang 26. Nr. 2. Blz. 57 t/m 61.

Veerman, W. (transcriptie en toelichting), *Oorlogsdagboek van Eva Jansen; een Tielse 15-jarige tiener in oorlogstijd. November 1944 t/m oktober 1945*. Tiel, 2014

Verheijen, G., *Het radiotoestel in de Tweede Wereldoorlog*. Buchten, 2009

Vrij, T., *Bittere tranen. Jodenvervolging in Tiel en omgeving*. Laren, 2010

Vrij, T., *Zwarte Kerst. Over een fusillade*. Varik, 2011

Zalm, R. van der (red.), *Houdt goede moed. Belevissen en wederwaardigheden uit de dagboeken van G.G. van Dee, G.W. Bouwhuis en B.P.F. Bruggeman*. Tiel, 1995

Zeggelen, M.C. van, *In de Betuwe van 1945*. (Gedichten).

Zeman, Z., *Propaganda in de Tweede Wereldoorlog. Politieke affiches 1939-1945*. Utrecht, 1980

Vereniging Oudheidkamer Tiel en Omstreken

De Nieuwe Kroniek is een uitgave van de Vereniging Oudheidkamer Tiel en Omstreken. De Oudheidkamer is opgericht in 1901 en houdt zich bezig met het verleden van Tiel en het Rivierenland en de relatie daarvan met het heden. De vereniging deelt zijn kennis over het cultureel erfgoed van stad en regio met beleidsmakers en andere belanghebbenden en volgt kritisch ontwikkelingen die het erfgoed kunnen aantasten. De vereniging stimuleert initiatieven die het aandachtsterrein van de vereniging raken. De programmacommissie biedt de leden van de vereniging ieder jaar een uitgebreid lezingen- en excursieprogramma. Naast stad- en streekgebonden onderwerpen krijgen ook meer algemene onderwerpen op cultuurhistorisch gebied aandacht.

De vereniging kent de volgende werkgroepen:

ARCHEOLOGISCHE WERKGROEP BATO

Waakt over de bodemschatten en zorgt voor het documenteren en toegankelijk maken van waardevolle bodemschatten.
Contact: Willem Spekking.
E: willem.spekking@wur.nl

HISTORISCHE WERKGROEP TIEL

Verzorgt publicaties over streekgebonden historische onderwerpen en legt het heden en verleden vast in beeld en geluid.
Contact: Beatrijs van Dijk
E: bvdijk@rivierenland.nl

COMMISSIE ERFGOED

Waakt over de talrijke monumenten en ander cultureel erfgoed in Tiel en de regio.
Contact: Lou Dalderup
T: 0344-613141

PROGRAMMACOMMISSIE

Stelt het Jaarprogramma van de vereniging samen.
Contact: Frits Kat
E: fritskat@wxs.nl

BESTUUR

Contactadres bestuur
Ton de Kok,
Wethouder Schootslaan 2,
4005 VG Tiel
E: secretaris@oudheidkamer-tiel.nl

Het lidmaatschap voor het kalenderjaar 2015 van de Oudheidkamer Tiel bedraagt € 20,-.

Uitgebreide informatie over de vereniging, de werkgroepen, het jaarprogramma, de uitgegeven en nog voorradige boeken, de eerder verschenen nummers van de Nieuwe Kroniek en nog veel meer vindt u op de website van de vereniging: www.oudheidkamer-tiel.nl

REDACTIE DE NIEUWE KRONIEK

Ger Hemel, Bert Leenders, Pierre van der Schaaf, Peter Schipper en Wim Veerman.
Contact: E: nieuwekroniek@oudheidkamer-tiel.nl

Realisatie: emjee | grafische vormgeving, Varik
Foto omslag: Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Leden van de Oudheidkamer ontvangen de Nieuwe Kroniek gratis.

De redactie heeft getracht de rechten betreffende foto's, afbeeldingen, teksten e.d. van derden, gebruikt in De Nieuwe Kroniek, te achterhalen. Indien personen of instanties van mening zijn dat hun rechten niet voldoende zijn gerespecteerd, dan kunnen zij daarover contact opnemen met de redactie.

Vereniging Oudheidkamer Tiel en Omstreken

